

***BİZ CƏFƏRZADƏLƏR
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ
BAKI – 2001***

*We, the Jafarzades
by Aziza Jafarzade
Baku – 2001*

*Mənbə: AZERİ.org, 2003
Veb direktor: Betti Bleyer
Veb üçün hazırlayan: Arzu Ağayeva
Veb master: Ülviyyə Məmmədova*

BİZ CƏFƏRZADƏLƏR
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

Redaktor: Kəmalə Cəfərzadə
Kompüter yığımı: Aidə Qafarova

Cəfərzadə Ə.M., Cəfərzadə M.M., Cəfərzadə Ə.M.
«BİZ CƏFƏRZADƏLƏR», Bakı – 2001

Kitaba yazıçı, professor Əzizə Cəfərzadənin bir nəslin tarixi fonunda XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan məkanında baş verən mühüm hadisələri əks etdirən «Rübabə Sultanım» romanı, filologiya elmləri doktoru Məmməd Cəfərzadənin «Biz Cəfərzadələr» bioqrafik yazısı və şerləri, filologiya elmləri doktoru Əhməd Cəfərzadənin «Adsız qəhrəmanlar» povesti və «Eşitdiklərimdən, gördüklərimdən yadımda qalanlar» yazısı daxil edilmişdir. Bu kitab Əzizə xanım Cəfərzadənin 80 illiyinə oğlu Turanın hədiyyəsidir.

©Turan İbrahimov

«ŞİRVANNƏŞR» – Bakı-2001

ƏHMƏD CƏFƏRZADƏ

**ADSIZ QƏHRƏMANLAR
GÖZLƏNİLMƏYƏN MƏKTUBLAR**

Yazıçı Ayaz masanın arxasında oturub işləyirdi. Qəfil qapı zəngi onu işdən ayırdı. Qalxıb qapını açdı. Gələn tanımadığı bir cavandı. Əlindəki qovluğu Ayaza uzadıb dedi:

-Bunun içindəki məktublar sizə çatacaq.
-Kimdəndir? Keçin içəri.

Cavan içəri keçmək təklifini qəbul etməyib dedi:

-Atam verdi. Təzəcə rəhmətə gedib. Son nəfəsində xahiş etdi ki, bunu sizə çatdırım.
-Allah rəhmət eləsin. Kimdəndir məktublar?
-Dedi ki, sizin ustadınız Hüseyin müəllimdəndir.

Söz Ayazı elə tutdu ki, gəncin tələm-tələsik sağıllaşmış getməsinə belə mane ola bilmədi. Hüseyin müəllim... Ayaz masasının arxasına qayıtdı, qovluğu açdı. Altı məktub-zərf idi. Zərfləri açıb vərəqlədikcə gördü ki, buradakı hadisələrin heç biri uydurulmamışdır. Müəllif Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş dövründə edilmiş bu haqsızlıqların böyük bir qismini siyasi məhbuslardan eşitmişdir.

Burada Hüseyin Mikayıladə adı altında təsvir olunmuş məhbus yazıçı Hüseyin Caviddir. Müəllif onu şəxsən özü görməsə də, Cavidlə bir düşərgədə yaşayan onlarla adamı danışdırmış, böyük yazıçının həbsdə keçən günlərini qismən də olsa, öyrənmişdir.

Bununla belə müəllif burada təkcə Cavidin deyil, ümumiyyətlə, şəxsiyyətə pərəstiş dövründə haqsız olaraq siyasi məhbus kimi həbs edilən adamların çəkdiyi əzab-əziyyəti təsvir etməyə çalışmışdır.

Ayaz başa düşdü ki, məktublar təkcə ona deyil, bəlkə də Hüseyin kimi sənətkarı yetirən xalqa müraciətlə yazılmışdır. Deməli, məktubları təkcə onun oxuması kifayət deyil, onları bütün xalq oxumalıdır.

Bir-iki gündən sonra Ayaz məktubları oxuyub qurtardı. Onları sahmana salıb, olduğu kimi nəşr etdirməyi qərara aldı.

Həmin məktublar bunlardır:

BİRİNCİ MƏKTUB

Mənim sevimli dostum!

Məktublarımların sənə çatmasına ümidim olmasa da, yazıram. Bəlkə də onlardan heç olmasa biri sənə yetişər və sən mənim nə kimi bir fəlakətə düşər olduğumdan xəbərdar olarsan.

Məlumun olsun ki, məni gecə vaxtı öz otağımda yazı yazdığım zaman həbs edib MVD-yə gətirdilər. Mən nə qədər xahiş edib, nədə müqəssir hesab edildiyimi öyrənmək istədim sə də, mümkün olmadı.

Məni qaranlıq zirzəmiyə saldılar. Burada 50-60 adam var idi. Qaranlıqda üzdən tanımaq mümkün olmasa da, söhbət əsnasında səslərindən bir çoxunu tanıya bildim. Bunlardan çoxu Azərbaycanın görkəmli partiya, dövlət, elm və mədəniyyət xadimləri idi. Hamı böyük bir təəccüb içərisində idi; çünki nə kimi bir günahımız olduğuna bilmirdik. Bizə elə gəlirdi ki, bizi kimse səhvən həbs edib və ən yaxın saatlarda gəlib buradan buraxacaq, dönə-dönə üzr istəyəcək.

Lakin təəssüf ki, belə olmadı. 3 gündən sonra bizi bir-bir çağıraraq komendant otağına apardılar.

...Bakıda dəniz kənarındakı 5 mərtəbəli bu binanı təxminən hamı tanıyır, lakin onun içərisində nələr baş verdiyini çox az adam bilir. Bütöv bir məhəlləni tutan bu bina Daxili İşlər Nazirliyinin binasıdır.

Bu binanın geniş həyətidə uzununa tikilmiş, alçaq qatları olan beşmərtəbəli başqa bir bina da vardır. Əhali bu binanın varlığından xəbərsizdir.

Bura Daxili İşlər Nazirliyinin daxili istintaq həbsxanasıdır ("Vnutrennaya türmə"). 1930-cu illərdə M.Bağirov bu binanı xüsusi məqsədlər üçün tikdirmiş və sonralar məlum olduğu kimi öz məqsədinə nail ola bilmişdir.

Son illər ərzində bu iç binadan Azərbaycanın minlərlə ən mətin, ən sədaqətli oğlu və qızı gəlib keçmişdir. Onların əksəriyyəti öz ömürlərini buradaca - binanın alt qatındakı zirzəmidə başa vurmuş, qalanları Uzaq Şimalda məhv olmuş, çox az qismi isə çox əziyyətlər içərisində həbs düşərgələrində yaşayır.

İç binanın quruluşu ən ciddi və dəhşətli istintaq üçün əlverişli şəkildədir. Bina qəsdən belə tikilmişdir. Buradakı divarların arasından keçən yollar, müxtəlif əzabvermə otaqları, xaricə səs çıxmağa qoymayan xüsusi quruluşlu kameralar burada edilən cinayətlərin üstünü ört-basdır etmək üçün çox əlverişli idi.

Bu binanın 2-ci mərtəbəsində qadınlar, qalan hissəsində isə kişilər saxlanılırdı. Binanın 1-ci mərtəbəsində mühakimə olunduqdan sonra saxlanılmaq üçün 2-4 adamlıq ümumi kameralar, qalan qatlarında isə yalnız tək adamlıq kameralar yerləşirdi.

Kameraların qapısı bir-birinə çəp istiqamətdə idi. Dar bir koridor onları bir-birindən ayırırdı. Hər bir mərtəbədə 40 kamera hesabla, binada cəmi 200 kamera var idi. (Zirzəmidəki çoxlu kameralar bura daxil deyil.)

Məni komendant otağına gətirən əsgərlər, nəzarətçilərə təhvil verib getdilər. Nəzarətçilər ac quzğunlar kimi üstümə cumdular; onlar ciblərimdə olanları stolun üstünə tökür, paltarlarımı əynimdən çıxarırdılar. Nəhayət mən alt paltarında qaldım.

Nəzarətçi kobud səsle:
-Soyun, - deyə əmr etdi.

Mən bir şey başa düşə bilmədiyim üçün soruşdum:

- Nəyi?
- Necə yeni, "nəyi" Əlbəttə ki, paltarını.
- Axı mən lüt qalaram.
- Eybi yoxdur, soyun, vəssalam.

Əlacsız qalıb oğlum yerində olan bu adamların qarşısında tamam soyundum. Onlardan birisi əlindəki iti bıçaqla paltarlarımdakı bütün düymələri kəsib stolun yeşiyinə atdı, şarf və qayıqımı götürüb cibimdən çıxan şeylərin yanına qoydu və:

- Geyin, - dedi.
- Mən bunları düyməsiz necə geyim?
- Özün bilərsən, burada qayda belədir.

Paltarımı geyib, güc-bəla ilə onları bənd etdim. Şalvarımı əlimlə tutmasaydım, sürüşüb düşürdü.

Azacıq sonra başqa üç nəzarətçi də gəldi. Otaqdakılar məni bu nəzarətçilərə təhvil verib, qol çəkirdilər. Nəzarətçilər məni qabağına qatıb pilləkənə tərəf apardılar və biz 4-cü mərtəbəyə qalxdıq.

Məni 145 №-li kameraya saldılar və qapını üç yerdən bağladılar.

Kameranın uzunluğu 2 metr, eni isə 1 m 25 sm idi. Hər tərəfi sementlə suvaqlanmış bu kameranın yalnız bir qapısı və tavana yaxın yerdə kiçik bir nəfəsliyi (buna pəncərə demək olmaz) var idi.

Qapı nə isə çox ağır bir şeydən qayrılmış, üzünə dəmir təbəqə çəkilmişdi, qıfılın biri adəti yerində, ikisi isə çalın-çarpaz düzəldilmiş qalın demirlərlə vurulurdu. Kameranın əşyası bir dəmir çarpayı, kiçik bir "tumboçka" və qapının dalına qoyulmuş "paraşadan" ibarət idi.

Çarpayı kökündən olmasa daha yaxşı idi, çünki onu məhz dustaqları incitmək üçün düzəltdilər. Çox iri parça bərk metaldan qayrılmış bu çarpayı yerə bənd edilmişdi. Onun üstü setka əvəzinə qaynaq yolu ilə bir-birinə bənd edilmiş yoğun demirlərdən qayrılmışdı. İçərisi çox köhnə dəniz yosunu ilə doldurulmuş "döşək" adlandırılan şey, uzanan kimi bu demirlərin arasından süzülüb yerə tökülür və demirlər yatmağa imkan vermirdi. Yerdə yatmağa isə icazə yox idi. "Tumboçka" deyilən şey, əslində saysız-hesabsız taxtabitləri kamerada saxlamaqdan ötəri idi. Çünki əgər bu deyilsə, kamerada onun heç bir vəzifəsi yox idi. Dustaq ondan əsla istifadə etməyirdi, etməyə də imkan yox idi. Taxtabitlər adamı quduz it kimi dalayırdılar.

"Paraşa" qapının dalında, çarpayının ayaq tərəfində qoyulmuş köhnə, dəmir vedrədən ibarətdir. Onun ağzına bir parça faner qoyulmalıdır. Əksər hallarda isə bu olmur. Dustaqları ancaq səhərlər ayaqyoluna apardıqları üçün, onlar bütün günü və gecəni bu "paraşa"dan ayaqyolu kimi istifadə etməli olurlar. Səhərlər ayaqyoluna getdikdə paraşanı da aparır, orada boşaldır və yenə də özləri geri qaytarırlar. Paraşalar uzun illər bu vəzifəni ifa etdiklərindən çox pis, dəhşətli bir üfunət iyi verirlər.

Deyə bilərəm ki, kamerada insanı ən çox narahat edən elə bu "paraşa" olur.

Tək kamerada saxlanan dustağın özünəməxsus gündəlik rejimi var. Burada qapı yalnız səhər saat altıda açılır. Bu zaman dustaq ayaqyoluna çıxarılır. Bundan sonra dustaq və nəzarətçinin əlaqələri qapıdakı kiçik pəncərəcik vasitəsilə olur.

Nəzarətçilər dustağa müraciətlə bir söz demirlər. Burada bütün günə ərzində cəmisi 12 söz işlənir: "Padyom (qalx)", "ubornaya (ayaqyoluna)", "şəkər, çay, selyotka, çörək, nahar yeməyi, praqulka (gəzinti), axşam yeməyi, çay, nömrənin soruşulması, yat".

Bütün gün ərzində bu sözlərdən başqa heç bir söz eşitmək mümkün deyildi. Dustağın bütün xahiş və suallarına qarşı nəzarətçilər lal və kar imişlər kimi susurlar. Tək kameranın uzunluğu cəmisi 2 m, eni isə 1 m 25 sm olduğu üçün burada gəzmək çox çətin idi. Çarpayı ilə qarşı divarın arasında cəmisi 40-45 sm enində dar bir yer qalırdı ki, dustaq bütün günü burada, o baş-bu başa getməli olurdu. Mən bu kameralarda keçirdiyim bir neçə aylıq müddət ərzində min kilometrə yol getmiş, bu səssiz-səmirsiz guşədə xəyal aləminə qapılmışam. Bəzən bu xəyallar içində özümü memar hesab edir, abad şəhərlər, gözəl-gözəl binalar, misilsiz saraylar yaradırdım. Bəzən böyük bir qoşunun sərkərdəsi olur, dünya üzündəki bütün zülmələri məhv edir, dünya xalqlarını azadlığa çıxarırdım. Bəzən cəsur bir təyyarəçi olub, göylərə qalxır, kainatın hələ öyrənilməmiş planetlərinə uçar, insanların hələ öyrənmədiyi, fəqət öyrənmək istədiyi şeyləri öyrənirdim. Bu xəyallar içərisində mən gah gəmi kapitanı olub, dalğalarla mübarizə aparır, gah həvəskar bir axtarışçı kimi, insanların tarixi keçmişini kəşf edirdim.

Burada saxlandığımı 26-cı günü yatmaq əmri verildəndən bir qədər sonra məni kameradan çıxarıb aşağı endirdilər və 406-cı otaqda müstəntiq Melkumovun yanına gətirdilər.

Melkumov məni özü ilə üzbəüz küncdə qoyulmuş boş bir stulda oturtdu. İlk əvvəl demək olar ki, əhəmiyyətsiz şeylərə, mənim şəxsi həyatım, kamerada vəziyyətimin necə keçməsinə dair suallar verdikdən sonra birdən soruşdu:

-Danışın! Mən gözləyirdim ki, siz bu vaxta qədər öz cinayətlərinizi ətraflı fikirləşər və mənimlə görüşmək arzu edəsiniz. Çox təəssüf ki, siz bunu etmədiniz və mən məcbur oldum ki, sizi yanıma çağırırdım. İndi mənə deyin görüm etmiş olduğunuz cinayətləri mənə danışsınız mı?

Mən duruxdum:

-Vətəndaş müstəntiq, mən sizə hansı cinayətlərimdən danışmalıyam? Axı mən heç bir cinayət etməmişəm.

-Bəs sizi nə üçün həbs edib buraya gətirdiklərini bilmirsinizmi?

-Xeyr, bilmirəm, mənə elə gəlir ki, bu təsadüfi bir səhvdir.

Melkumov əlindəki qələminin ucunu stola bir neçə dəfə vurduqdan sonra:

-MVD heç zaman səhv etmir, vətəndaş Mikayılzadə, - dedi. Siz bura səhvən deyil, əsaslı surətdə, cinayətləriniz isbat olunduqdan sonra gətirilmişsiniz. Mənə sizin bütün cinayətləriniz bəllidir. Mən yalnız onu istəyirəm ki, siz bu cinayətləriniz haqqında özünüz danışasınız.

Məni dərin bir fikir götürdü. Nə zaman və harada, hansı cinayətləri edə biləcəyim haqqında düşünməyə başladım. Müstəntiq də mənim düşüncəyə getdiyimi görüb mütaliyəyə məşğul oldu.

Aradan 10-15 dəqiqə keçdikdən sonra o, başını qaldırıb:

-Fikirləşdinizmi, - deyə soruşdu. - Zənnimcə insan etmiş olduğu cinayətləri ömrü boyu yadımdan çıxarmır.

-Vətəndaş müstəntiq, - dedim, - axı mən nə fikirləşim, mən ki, heç bir cinayət etməmişəm.

Bir qədər sonra müstəntiq komendantlığa zəng vurdu və dörd silahlı əsgər məni qabaqlarına qatıb kamerama qaytardılar.

Yuxusuzluqdan başım gicəllənirdi. Kameraya girən kimi tələsik soyunub (soyunmamış uzanmağa icazə verilmirdi) çarpayuya uzandım və çirkli, iyrenc bir qoxu verən adyali üstümə çəkdim.

Təzəcə yuxuya getmişdim ki, qapı yenidən açıldı və məni aşağı endirib bu dəfə başqa bir otağa - müstəntiq Kərimovun yanına gətirdilər. Bu da məndən bir neçə əhəmiyyətsiz söz soruşub, etmiş olduğum cinayətləri danışmağı təklif etdi.

Təxminən bir saatdan sonra məni geri qaytardıqda artıq sabah açılırdı. Mən bu saat ancaq bir şey - yatmaq istəyirdim. Lakin dustaqxananın qanunlarına əsasən gündüz nəinki yatmaq, hətta uzanmaq, oturmaq belə qadağan idi. Mən bütün günü kamerada var-gəl etməli oldum. Danışmaq, oxumaq, ağlamaq, gülmək - bunlar hamısı qəti olaraq qadağan idi. Başqa sözlə desək, qəbrlə bu kameranın fərqi yalnız onda idi ki, qəbirdə ölü, burada isə diri insanlar olur.

Bu vəziyyət günlərlə davam edirdi.

Gecələr gah bu, gah o müstəntiqin otağına aparır, gündüz isə yatmağa imkan vermirdilər. Yuxusuzluq məni üzüb əldən salırdı. Tərs kimi yemək də olduqca az idi. Bu yeməklə hətta acından ölmək belə mümkün idi. Səhər - 1, bəzən 2 selyotka başı və 150 qram qara çörək, (hərçənd bu palçığa oxşar cismə çörək demək mümkün deyil), günorta vaxtı - 100 qram çörək və sup (supun içində 1 və ya 2 qabıqlı çürük kartof və bir neçə çuğundur qabığından başqa şey olmurdu), axşam 50 qram çörək və sıyıq (bu sıyıq qabıqlı halda bişirilmiş vələmir, arpa və ya darıdan olurdu).

Bundan əlavə səhərlər bir qab isti su və 1 çay qaşığı şəkər verilirdi. Gündəlik menyu bundan ibarət idi və heç bir vəchlə dəyişdirilmirdi.

Qəribədir ki, evimizdən də mənə yemək gətirən yox idi. Mən bir dəfə bu haqda müstəntiqə müraciət etdikdə o, gülümsəyərək:

-Nə bilim, - dedi, - gətirsəydilər, sizə verilərdi. Özümüz bazardan şey alıb sizə verəsi deyilik ki?

Sonra da əlavə etdi:

-Bir də ki, yəqin ailəniz sizin haraya düşdüyünüzü bilib, sizdən imtina edib. Əgər belə etmiş olsalar, düzgün hərəkət etmiş olarlar.

Mən yalnız sonralar ailəmlə məktublaşarkən öyrəndim ki, onlar hər ay 2 dəfə müntəzəm olaraq mənim üçün müxtəlif yemək və geyim şeyləri gətirirlərmiş. (2 dəfədən çox qəbul etmirlərmiş.)

Məlum olur ki, qəsdən bu şeyləri mənə vermir, ac saxlamaqla inadımı qırmaq istəyirlərmiş.

Mən həqiqətən də nədə müqəssir olduğumu dərk edə bilmirdim. Tez-tez müstəntiqlərin və prokurorların təkrar etdiyi "fikirləşin", "gizlətməyin", "siz ancaq səmimi etirafınızla cəzanızı yüngülləşdirə bilərsiniz" və s. buna oxşar təkliflər məni doğrudan da düşünməyə, fikirləşməyə, həyatım boyu etdiyim "cinayətləri" xatırlamağa məcbur edirdi.

Artıq bir neçə gün idi ki, mən öz-özümü zəhnən yorur, incidirdim, fəqət öz əməllərimdə bir cinayət nişanəsi tapa bilmirdim.

Qəribə burasıdır ki, mənim cinayətimin nədən ibarət olduğunu müstəntiqlər və prokurorlar da demirdilər.

Sən demə onlar da mənim kimi fikirləşir və mənim üçün cinayət axtarırlarmış. Mən bunu xeyli sonra öyrəndim.

Aprelin 1-də gecə kameranın gözcüyü aralandı. Xəfif bir pıçiltı sanki eşidiləcəyindən qorxaraq soruşdu:

-150?

Bu mənim nömrəm idi. Artıq mən burada canlı bir vücut deyil, bəlkə 150 nömrəli əşya idim.

-Bəli! - dedim.

-Geyinin!

Mən cəld geyinib ayağa durdum. Qapı açıldı, yekəpər bir nəzarətçi yenə də yavaşdan:

-150: - deyə soruşdu.

-Bəli!

-S... s... s...

Bu nida "səssiz" deməkdir. Mən artıq bunu bilir və əməl edirdim.

Biz pilləkənin başına çatdıqda orada 6 nəfər qarovulçunun dayandığını gördük. Qarovulçu da eyni yavaş səsle soruşdu:

-150?

-Bəli! - deyə cavab verdim.

Qarovulçular məni dövrəyə alıb "s... s... s..." deyir, pilləkənin məhəccərini taqqıldadaraq qabaqda adam olub-olmadığını müəyyən edərək irəliləyirdilər.

Məni, getdiyimiz yolu bilməyim deyə, sürətlə yürüdür, divarların arasındakı dar yollarla gah aşağı, gah yuxarı aparır, getdiyimiz yolu bir neçə dəfə dolandırırldılar.

Nəhayət bizi başqa bir qarovul dəstəsi qarşıladı. Onlar da ilk əvvəl məndən nömrəmi soruşdular və müsbət cavab aldıqdan sonra dövrəyə alıb apardılar.

Artıq biz nazirliyin binasında idik. Bu dəstə də məni 1-2 dəfə aşağı-yuxarı aparandan, koridorları dolandırandan sonra, nəhayət müstəntiqin otağına gətirdi. Məni içəri salıb özləri qapıya çıxdılar. Otaqda mənim işimi aparan müstəntiq - 15-ci şöbənin rəisi Məmmədov, prokuror Əliyev və 2 nəfər tanımadığım kişi var idi.

Məni küncdə qoyulmuş stulda oturdular. Ətrafa baxmaq, qurdalanmaq, əl tərpətmək, icazəsiz danışmaq, prokuror ya müstəntiqin dik gözünün içinə baxmaq və s. olmaz. Mən bu "qanunları" bilirdim, odur ki, səssizcə yerimdə oturdum.

Məni 3-4 gündən bəri görməyən bu adamlar, yəqin ki, bu müddətdə hədsiz dərəcədə arıqlayıb gerilədiyim üçün təəccübləndilər.

İlk əvvəl müstəntiq:

-Sizə nə olmuşdur? Niyə bikefsiniz? - deyə soruşdu.

Mən dinmədim.

-Sizinlə danışırım!

Mən nə cavab verəcəyimi bilmirdim.

Müstəntiq səsini ucaltdı:

-Siz eşitmirsinizmi?

Mən cavab axtarırdım ki, prokuror yerindən ayağa qalxdı və sərt bir sillə üzümü yandırdı. Ağrı məni qovursa da, dinmədim.

Prokuror:

-Siz bir söz danışacaqsınızmi? Etdiyiniz cinayətləri açacaqsınızmi? - dedikdə, mən özümü ələ alaraq:

-Mən hansı cinayətləri etdiyimi bilmirəm, - dedim.

15-ci şöbənin rəisi quş kimi yerindən sıçradı. Mən hiss etdim ki, cavabım onu dəhşətə gətirmişdir. O, mənə 2-3 sillə vurub:

-Heyvan oğlu heyvan, - dedi, - sən bizi nə vaxta qədər incidəcəksən?

Ağızımdan və burnumdan qan axmağa başladı. Lakin cibimdəki dəsmalı çıxarmağa ixtiyarım olmadığından qan üstümə tökülürdü.

Prokuror ağır yumruğu ilə sinəmə, kürəyimə, qarnıma və başıma bir neçə dəfə vurandan sonra böyrümdən bir təpik ilişirdi. Mən döşəmənin üstünə yığıldım. Lakin qalxmağa ixtiyarım olmadığını bildiyim üçün ayağa durmadım.

Şöbə rəisi əl-ayağa düşdü:

-Ayağa dur, əclaf, qan döşəməni buladı.

"Qan döşəməni buladı" - bu sözün mənə nə qədər acı təsir etdiyini deyə bilmirəm. Təki məni hər gün döyə idilər, amma bu sözü eşitməyə idim, demək onları ağız-burnumdan qanın axması deyil, döşəmənin qana bulanması narahat edirdi.

Mən qalxıb yerimdə oturdum.

Müstəntiq mənə yaxınlaşdı:

-Bura baxın, özünüzü niyə incidirsiniz? Axı siz danışmalısınız, axı siz danışacaqsınız.

-Mən daha heç bir şey deməyəcəyəm.

Müstəntiq təəccüblə:

-Necə? Necə? - deyə bağırırdı.

-Mən daha heç bir şey deməyəcəyəm, - deyə qəti bir səsle təkrar etdim.

15-ci şöbənin rəisi üzünü prokurora tutub:

-Siz necə bilirsiniz, - dedi, - təcrübədən keçirəkmi?

Prokuror:

-Çox zəifdir, - deyə cavab verdi, - bilmirəm dözəcəkmi?

-Hər halda bir-bir sınaqdan keçirmək lazımdır. Mən əminəm ki, elə ilk təcrübədə bizimlə razılaşıcaqdır. Yola gəlməsə, o biri təcrübələrə göndərək. Bilirsinizmi, bunların it kimi 40 canı olur, hələ-hələ ölmürlər. Ölsə də, biz böyük bir şey itirmirik.

-Razıyam.

“Bu söhbəti, görünür ki, məhz məni qorxutmaq üçün edirlər”, - deyə düşündüm. Burada hansı təcrübələr ola bilər ki? Mən bunları fikirləşirkən müstəntiq telefonun dəstəyini götürüb: - Kommutator, - dedi, - 316-cı otağa, 48-dən bir icra qrupu göndərin.

Şöbə rəisi və prokuror otaqdan çıxdılar. Müstəntiq otaqda gərmiş etdiyi halda:

-İndi görürsünüz, - dedi, - biz sizin qoca, mədəni, savadlı və zəif bir adam olduğunuzu nəzərə alır, sizinlə yumşaq rəftar edirdik. Siz isə bizim bu münasibətimizə qarşı özünüzü ləyaqətlə aparmadınız.

-Mən nə etməli idim ki?

-Hər şeyi açıb demək lazımdır. Biz onsuz da hamısını bilirik.

-Əgər bilirsinizsə, daha məndən niyə soruşursunuz?

-Biz ümid edirik ki, siz vətən qarşısında etmiş olduğunuz cinayətləri özünüz boynunuza alacaq, günahınızı etiraf edəcək, bununla da öz cəzanızı yüngülləşdirəcəksiniz.

-Mən heç bir cinayət etməmişəm. Əgər siz bilirsinizsə, mənə deyin, - dedim.

Bu zaman qapı döyüldü və 4 nəfər adi sivil paltarlı, möhkəm bədənli, orta yaşlı kişi içəri girdi.

Müstəntiq məni onlara göstərib:

-Aparın, - dedi, - 6 №-li təcrübədən çıxarın.

Mən ayağa durub onların arasında qapıdan çıxdım.

Biz sürətlə irəliləyib dolambac yollarla, nazirliyin qapısını tərk edib həbsxanaya daxil olduq. Mən bunu aralıq qapıda durmuş qarovul dəstəsini görəndə başa düşdüm.

Məni kiçik bir otağa gətirdilər. Burada divardan asılmış rezin meşoklardan birini götürdülər və məni qəfildən qamarlayıb həmin meşokun içinə soxdular. Tələsik meşokun ağzını bağladılar və harasa 5-10 metr sürütdülər. Yaxşı ki, meşokda nəfəs almaq üçün bir neçə xırda deşik var imiş, yoxsa havasızlıqdan orada boğulmaq olardı.

Birdən mənə kimse bir təpik vurdu və mən, deyəsən 6-7 ayağaltılı pilləkəndən aşağı diyirləndim. Orada məni nə isə o qədər də sərt olmayan bir şeylə (sonradan öyrəndim ki, bu şey içi boş olan rezin qırmanc imiş) insafsızcasına döyməyə başladılar. Kimse məni tez-tez pilləkənin üstünə çəkir, oradan ağır ayaqlarla təpikləyərək yerə salır, yerdəkilər də qırmancla vururdular.

Tezliklə, görünür ki, bu cür “oyun” onları bezikdirdi və onlar məni təpiklə bir-birinə vurmağa başladılar. Mən futbol topu kimi aralıqda qalmışdım. Hər tərəfdən üstümə zərbələr yağdı.

Çığırmaq üçün dodaqlarımı çeynəyirdim. Çox keçmədi ki, huşumu itirdim və sonra nələrdə olduğunu bilmirəm.

Ayıldıqda özümü sement döşəmənin üstündə uzanmış gördüm. Başımın üstündə həmin 4 nəfər "oyunçu" və ağ xalətli ucaboy bir kişi - həkim durmuşdu.

Həkimin ilk sualı bu oldu:

-İndi boynunuza alacaqsınız, yoxsa davam etdirsinlər?

Qəribədir, mən elə bilirdim ki, bütün həkimlər yenicə ayılmış xəstəyə nəse başqa, daha mehriban sözlər deməlidirlər. Sən demə, həkimliyin belə bir sahəsi də var imiş.

Dillənməyə təqətim yox idi. Olsa da, özümü döydürməmək üçün dinmədim.

Həkim nəbzimi əlindən buraxıb:

-Aparıb yerinə təhvil verin, - dedi.

Azacıq sonra mən öz kameramda oturmuşdum. Təəccüblü burasıdır ki, bədənimdə qaralmış yer yox idi, amma hər yerim dözülməz dərəcədə sızıldayırdı.

Ertəsi günü məni yenə də müstəntiqimin yanına apardılar. O, məni görəndə kimi:

-Hə, nə deyirsiniz, - dedi, - hər şeyi olduğu kimi bizə açıb danışsınız mı?

Mən başımla "yox" işarəsi verdim, çünki danışılması bir sözüm yox idi.

-Demək canınıza yazığınız gəlmir? Axı siz mədəni bir insan, yazıçısınız. Sizə yaşamaq, yaratmaq, vətən naminə çalışmaq lazımdır. Bir düşünün, siz bu sarsaq inadkarlığınızla özünüzü necə də pis günə salırsınız. Bizə onsuz da hamısı bəllidir. Siz dövlət əleyhinə təbliğat aparmış və əksinqilabi təşkilatda işləmişsiniz. Bu olduqca böyük cinayətdir. Lakin bunu özünüz bizə boyun alsanız, bəzi aydın olmayan məsələləri şərh etsəniz, təşkilatda daha kimlərin olduğunu desəniz, sizi inandırırım ki, tam azad edilməsəniz də, bir neçə aylıq cəza alarsınız.

Mən ağır-ağır dedim:

-Mən nə dövlət əleyhinə təbliğat aparmış, nə də əksinqilabçı təşkilatda çalışmışam. Odur ki, sizə heç nə deyə bilməyəcəyəm.

Müstəntiq hirsindən qıp-qırmızı qızardı:

-Demək belə! Demək siz hələ də öz düşmən fikirlərinizdən əl çəkməmişsiniz.

-Mən düşmən deyiləm, - deyə mən az qala bağırırdım.

-Sus, alçaq! - deyən müstəntiq əlində oynatdığı kiçik tapançanın dəstəsini başıma vurdu. Qan fişilti ilə yuxarı atıldı və sonra üstümə tökülməyə başladı. Müstəntiq stolunun yeşiyini açıb oradan götürdüyü bir parça binti mənə atdı.

Mən bintlə başımı sarıdım, lakin isti qan yavaş-yavaş boynuma süzülür və oradan bədənimə keçərək məndə xoşagəlməz bir gizilti əmələ gətirirdi.

Müstəntiq yenə kommutator vasitəsilə 48-dən bir icra qrupu gətirdi. Gələn 3 nəfər məni aralarına alıb apardılar. Yeraltı binada kiçik bir kameraya salıb, qapını bağladılar.

Məni təəccüb bürüdü. “Əgər məni cəza üçün buraya gətirmişlərsə, burada nə var ki?” - deyə düşündüm. Təqribən 3-4 dəqiqədən sonra divarlarda nə isə qəribə bir fişilti səsi eşidildi. Doğrusu mən bir qədər qorxdum da.

Birdən divarların arasından yüzlərcə yerdən buğ çıxmağa başladı. Buğ bir an içərisində qatılaşdı. Nəfəsim təngləşirdi. Qapının bağlı olduğunu bilsəm də, onu itələyir, açmaq istəyirdim.

Mən boğulurdum, gözlərim yaşarır, ürəyim hədsiz sürətlə çarpınırdı. İsti buğu udmamaq üçün əlimlə ağızımı və burnumu tuturdumsa da, bu çox az kömək edirdi.

Tezliklə huşumu itirdim.

Aylarkən başqa bir yerdə idim. Üstümə su tökdükləri üçün paltarlarım tamam yaş idi. Başımın üstündə duran həmin “həkim” nəbzimi tutdu və yanındakılara:
-Götürün, - dedi, - bir şey olmaz.

Qollarımdan və qıçlarımdan yapışib məni əvvəlki yerimə gətirdilər və isti buğun içinə atdılar. Mən “atdılar” deyirəm, çünki üsulluca yerə qoymayıb, məhz tulladılar. Hətta mən bir qədər əzildim də.

Deyəsən, bu dəfə əvvəlkindən bir az artıq dözdüm. İsti buğu udduqca qəfəsə salınmış vəhşi heyvan kimi otağın içində çırpınır, bircə udum təmiz hava axtarır, təəssüf ki, tapmırdım.

Bir qədərdən sonra yenə huşumu itirdim və aylarkən yenə də o “həkim”i və iş icraçılarını başımın üstündə durmuş gördüm.

Mənim üstümə bir vedrə soyuq su töküb, təzədən buğun içərisinə tulladılar.

Görünür bu dəfə huşumu lap tez itirmişəmmiş. Çünki heç bir şey yadıma gəlmir. Fəqət aylarkən özümü öz kameramda gördüm. Yaxşı ki, daha başımın üstündə duran yox idi.

Mən yorulmuş idim. Döyülmək, üç dəfə o müdhiş buğun içərisinə atılmaq məni yormuşdu. Mən dincəlmək, doyunca yatmaq istəyirdim.

Lakin istintaq orqanları da deyəsən bunu bildikləri üçün məni dincəlməyə qoymur, müxtəlif cəza tədbirlərini təcrübədən keçirir, məni etmədiyim cinayətləri boynuma almağa məcbur etmək istəyirdilər.

Təxminən 2 saat keçdi. Məni ayağa qaldırıb kameradan çıxartdılar. Qarovullar məni dövrəyə alıb həbsxananın həyətinə çıxartdılar və burada biz bir yeraltı binaya - karsərə daxil olduq.

Bura təxminən 10 metr yerin altında idi. Mən bunu endiyimiz pillələrin sayından müəyyən etdim, çünki biz 62 pillə enmişdik.

Hər tərəf zülmət qaranlıq idi. Yalnız qarovullar arabir əllərindəki cib fənərləri ilə yolu işıqlandırırtdılar. Nəhayət biz lazım olan yerə çatdıq. İrəlidə gedən qarovulçu durdu, əyilib yerdə olan dəmir qapının qıfılını açdı, o biri iki nəfər məni götürüb aşağı salladı və qapını qıfıllayib uzaqlaşdı.

Mənim düşdüyüm yer təxminən 2 metr dərinliyində olub, qurşağıma qədər su ilə dolu idi. Mən əllərimi sürtə-sürtə müəyyən etdim ki, buranın eni və uzunluğu təxminən bir metrdir. Yorulduğum üçün divara söykəndim, lakin sən demə suyun qıraqlarında xüsusi oyuqlar qayrılıbmış və bu oyuqlara iri siçovullar salınıbmış. Mən divara söykənən kimi onlardan bir neçəsi mənim paltarımı çeynəməyə başladı. Doğrusunu deyim ki, hələ azadlıqda olanda belə mən siçan və siçovullardan çiyinərdim. Onları görəndə, nə isə ətim ürpəşirdi. İndi burada onlarla bir yerdə, özü də qaranlıqda qalmaq mənə pis təsir etdi. Cəld bu divardan ayrılıb o birisinə söykəndim. Buradakı siçovullar lap həyasız imiş. Onlardan birisi mənim kürəyimə dirmaşdı və boynumu çeynəmək istədi. Mən dəli kimi yerimdən tullandım və siçovul üstümdən suya düşdü. O civildəyə-civildəyə suyun içindən çıxıb yuvasına girdi.

Mən daha divarlara söykənməkdən qorxduğum üçün karsın dik ortasında dayandım.

Lakin burada da mənə dinclik olmadı. Yuxarıdan iri damlalarla buz kimi soyuq su başıma damırdı. Damcılar ara vermədən düz karsın ortasına - yəni, mənim başıma düşürdü. Siçovullardan uzaq olmaq üçün mən bu damcılara dözürdüm. Fəqət tezliklə onlar məni əsəbiləşdirməyə başladı.

Yorğunluqdan ayaq üstə dura bilmirdim. Bir azca oturmaq üçün mən indi nəyim varsa verərdim. Mən hətta belə bir təcrübə etmək də istədim. Lakin su qurşağa qədər olduğundan oturmaq mümkün deyildi.

Sakit durmaq olmazdı. Çünki azacıq hərəkətsiz duranda bihəya siçovullar üzüb üstümə gəlirdi. Odur ki, bu çağırılmamış qonaqları qovmaq üçün daima hərəkət etməyim lazım gəlirdi.

Nə qədər vaxt keçdiyini dürüst deyə bilmərəm. Mənə qalsa idi, yəqin ki, keçən vaxtın bir il olduğunu deyərdim... qaranlıq, qurşağa qədər suyun içərisində dik durmaq, daimi olaraq başına suyun damcılamağı, ümumi yorğunluq, yuxusuzluq və nəhayət bu siçovullar.

Yuxarıdan ayaq səsləri eşidildi. Karsin qapısı açıldı. Qaravulçu işığı dik üzümə saldı və bir parça qara çörəyi mənə uzatdı:
-Səhər yeməyini alın!

Qapı bağlandı.

Demək artıq səhərdir. Deməli, mən burada 15-16 saatdır ki, dayanmışam. Vaxt nə yaman ağır ağır keçirmiş...

Çörəyi acgözlüklə çeynədim. Su, pis və üfunətli də olsa, bol idi.

Karsərə salınanları ayaqyoluna aparmadıqları üçün bu su çox natəmiz idi, lakin hər halda var idi.

Siçovullar çörəyin iyini duyub mənə yaxınlaşmaq istədilər. Ancaq daha onları qovlamağın fəndini bilirdim. Bir-iki dəfə suyu şappıldadan kimi sakitlik bərpa olurdu.

Xeyli vaxt beləcə keçdi. Artıq bədənimin bəndləri sızıldayıb, bir-birindən ayrılmaq dərəcəsinə gəlir, dözülməz şəkildə ağrıyırdı.

Su çox soyuq olmasa da, mən yavaş-yavaş titrəməyə başlayırdım. Yenə də addım səsləri eşidildi. Qapı açıldı. Cib fanarının işığı dik üzümə düşdü.

4 qüvvətli əl məni çəkib yuxarı çıxartdı. Qaravullar məni dövrəyə alıb kamerama gətirdilər. Qapını örtən kimi yerə yığıldım.

* * *

Günlər gəlib keçirdi. Məni hər gecə gah müstəntiqin, gah şöbə müdirinin, gah da prokurorun yanına aparırdılar. Onlar ağır siyasi cinayətləri boynuma almağı məsləhət görür, mən də rədd edirdim. Hər bir rədd cavabı növbəti cəza ilə nəticələnirdi.

Bu "48"nin nə müxtəlif cəza tədbirləri varmış. Bütün əvvəllər başıma gətirilənlərdən başqa, onlar məni lüt soyundurub, noxud dənələri üstündə dizi üstə oturtmuş, müxtəlif üsullarla əzişdirmiş, soyuq suda islatmış, ac saxlamış, dəli ilə bir yerə salmış, başıma cürbəcür oyunlar açmışdılar.

Nəhayət, mənim ən çox qorxduğum hadisə də baş verdi.

Müstəntiq tez-tez məni hədələyərək deyirdi:

-Özünü yazığınız gəlsin. Məni məcbur etməyin ki, butulka ilə hər şeyi boynunuza aldırım.

Hələ azadlıqda mən bu barədə nə isə bir şey eşitmişdim. Lakin o zamanlar buna nə o qədər ciddi əhəmiyyət vermiş, o qədər də inanmamışdım.

İlk əvvəl bu sözü müstəntiqdən eşitdikdə elə bildim ki, məni yenə də qorxutmaq istəyir. Fəqət cürbəcür cəzaları görəndən sonra mən bu cəzanın da ola biləcəyinə inandım və bundan qorxmağa başladım.

Hətta bu cəzanı görməyim deyə istintaq orqanlarının təklif etdiyi bəzi cinayətləri "boynuma da aldım". Ancaq getdikcə istintaq orqanlarının iştahası artırdı. Onlar istəyirdilər ki, mən əslində mövcud olmayan əksinqilabi təşkilatdan, etmədiyim dövləti cinayətlərdən danışım, tanımadığım adamlar haqqında onlara məlumat verim, nahaqdan başqalarının üzünə durum və s. və s.

Mən bu təklifləri qəti olaraq rədd etdikdə şöbə rəisi Məmmədov açıq hiss olunan bir kinayə ilə:

-Deməli, siz bizə kömək etmək istəmirsiniz, - dedi, - bunun nəticəsi sizin üçün pis olacaqdır. Biz məcbur olacağıq ki, sizi butilka vasitəsilə danışdıraq. O zaman sizin bütün cinayətləri açacağımıza əminəm. Fəqət sizin üçün deyirəm.

Qorxudan daxilən tir-tir əsirdim. Axı insanlıqdan tam mənasilə bixəbər olan bu adamlar hər bir cinayət etməyə həm qadir, həm də ixtiyarlı idilər.

Az sonra "48"dən gələn icraçılar məni yerə yıxdılar və butilka əməliyyatına başladılar.

Bu həqiqətən də dəhşət idi, mən hətta sağ qalacağıma belə inanmırdım. Lakin pis günün üzü pis almış. Ölmədim, əməliyyat qurtarana yaxın ürəyim xarab oldu və özümdən getdim.

Bu əməliyyatdan sonra mən ancaq ağzı üstə uzana bilirdim. Nə oturmağa, nə də arxası və ya böyrü üstə uzanmağa halım yox idi. Dözülməz ağrılar qarnımı, böyürlərimi və belimi qırmaq dərəcəsinə gəlirdi.

8 gün beləcə keçdi. Artıq yavaş-yavaş ayağa dura bilirdim. Bir gecə xəlvətcə alt köynəyimi soyunub, onu parçaladım və ip düzəltdim.

Nəzarətçi təxminən hər on dəqiqədən bir mənim kamerama baxırdı. Bunu gözlüyün (qapıda baxmaq üçün göz boyda bir yer olur) çıxıldamağından müəyyən etmişdim. Növbəti dəfə o, kameranı nəzərdən keçirib ötən kimi ipi halqa edib qapının üst çərçivəsinə atdım və ani bir sığrayışla özümü asdım.

Bilmirəm nəzarətçi mənim oyaq qalmağımdan şübhələnmişdi, yoxsa mən özümü asırkən səsküylü olmuşdumu, nə isə axırı ki, aradan heç 4-5dəqiqə keçməmiş qapı sürətlə açıldı. İçəri girən nəzarətçi təcili məni yuxarı qaldırdı, başqa birisi yetişib ipi kəsdi.

Mən bunları təxminən hiss edirdim, çünki o qədər də çox boğulmamışdım.

Nəzarətçilər görünür ki, o qədər də boğulmadığımı yəqin edib məni insafsızcasına döyməyə başladılar. Dəmir nallı soldat sapoqları bədənimin harasına dəyirsə dəysin, deşib o biri tərəfə keçmək istəyirdi. Az sonra onsuz da zəif olan bədənim ağır zərbələrə tab gətirməyib üzüldü və mən huşumu itirdim.

* * *

Həbs olunduğumdan 7 ay 12 gün keçmişdi. (Bunu müstəntiqin otağında asılmış divar təqvimindən başa düşdüm.) Məni yenə müstəntiq Melkumovun yanına apardılar.

O məni gören kimi:

-Daha işinizi məhkəməyə köçürürük, - dedi, yaxın gəlin, ittihamnaməni oxuyun.

Mən ittihamnaməni aldım və hələ ilk sətirləri oxuyarkən dəhşətə gəldim. Burada mənim nəinki Sovet dövründə yazdığım poema, pyes və şerlərim, hətta inqilabdan qabaq çap edilən və illərlə səhnələrdə oynanılan əsərlərim belə "antisovet əhval-ruhiyyəli" adlandırılırdı. Mən hansısa əslində mövcud olmayan bir əksinqilabi təşkilatın fəal üzvüyəmmiş, xalqın qəddar düşməniyəmmiş və s. və s.

Gözlərim qaranlıq gətirdi, nə deyəcəyimi bilmədim. Axı mən, açığını deyim ki, ümumiyyətlə, qan tökülməyini istəmədiyim üçün hər cür inqilabı da qəbul etmirdim. Mənim nəzərimlə bütün inqilablar zorakılıqdan ibarət olduğuna görə xalqa ziyan bir şey idi.

Mən inqilabçı deyildim, kommunist deyildim, heç bir siyasəti qəbul etmirdim - əgər məni buna görə mühakimə etsəydilər, bu, bəlkə də ədalətli bir şey olardı. Lakin məni "antisovet" ruhlu, hansısa gizli bir "təşkilatın" fəal üzvü hesab etmək, sui-qəsdə təqsirləndirmək, nəhayət, "xalqın qəddar düşməni" adlandırmaq - ən azı ədalətsizlik və özbaşınalıq idi.

Məgər mən xalqımın, dövlətimizin düşməni idim? Bəs mənim xalqımı maarifləndirməyə, onu oyatmağa, onu yeni həyata başlamağa çağıran əsərlərim? Axı, "xalqın qəddar düşməni" onları yazı bilərdimi?

* * *

4 ay da keçdi.

Gözləməkdən gözümün kökü saraldı, məhkəmə olmadı ki, olmadı. Artıq bir ilə yaxındı ki, mən bu zindanda çürüyürdüm.

Bir gün səhər məni komendant otağına apardılar. Komendant əlindəki vərəqi mənə göstərib:
-Vətəndaş Mikayıladə! "Osoboye soveşşaniye" (xüsusi iclas) Moskvada cinayət işinizə baxaraq sizi qeyri-müəyyən müddətə şimal zonasındakı həbs düşərgələrində saxlamağa məhkum etmişdir. Hökmdən şikayət etmək olmaz.

Bu da aylarla, böyük bir ümidlə gözlədiyim məhkəmə.

İKİNCİ MƏKTUB **(Keşlə - Moskva)**

Dostum!

Bir neçə gündən sonra məni "Çerniy voron" (qara qarğa) adlandırılan xüsusi maşına mindirib Keşlədəki ötürücü həbsxanaya gətirdilər. Burada yalnız bir gün qaldım.

Bizi Keşlə ötürücü həbsxanasından çıxarıb güclü qaravul altında dəmir yolu kənarına gətirdilər. Burada "Pulman" tipli vaqonlardan ibarət böyük bir qatar durmuşdu. Vaqonların qarşısında əllərində uzun siyahılar olan növbətçi zabitlər durmuş və dustaqları adbaad çağırırdılar. Burada hər bir "Pulman" vaqonuna 120 nəfər dustaq doldurdular. Halbuki 40-50 adam belə burada güclə tərپənirdi.

Vaqonda məndən başqa üç nəfər siyasi dustaq vardı. Bunlardan birisi Kirovabaddan olan qoca bir keşiş, ikincisi hərbi iş üstündə həbs edilmiş 35-40 yaşlarında bir nəfər, üçüncüsü isə mənim kimi cinayəti özünə bəlli olmayan "xalq düşməni" idi. Vaqonda bizim vəziyyətimiz olduqca ağır keçirdi. İstər dustaqlar, istərsə də nəzarətçilər bizi "faşist" deyə çağırır, addımbaşı təhqir edirdilər.

Üç gündən sonra qatar Rostov şəhərinə çatdı. Biz 4 nəfəri başqa dustaqlardan ayıraraq Rostov həbsxanasının siyasi dustaqlar saxlanan kamerasına gətirdilər. Burası təxminən 60-70 kv. m sahəsi olan iri bir otaqdan ibarət idi. İkiqat taxtaların üstündə əksəriyyəti ukraynalılardan ibarət olan dustaqlar qar-qar qaynaşırdı.

Bizim içəri girdiyimizi görüb hamı bir-bir bizə yanaşdı.

Görüşdükdən sonra onsuz da dar olan taxtlarda bizə yer düzəldilər.

Qoca bir dustaq:

-V tesnate, da ne v obide (darısqal da olsa, incimərik), - dedi.

Uca boylu, enli kürəkli 35-40 yaşlarında bir ukraynalı mənim yanımda oturdu:

-Bəs səni nə üçün tutmuşlar, atacan?

-Doğrusu, heç özüm də bilmirəm.

-Bəs elə bilirsən ki, biz bilirik? Burada hamı bir dərdlidir. Hamımız bilir ki, bizi "xalq düşməni" adlandırırlar, lakin günahımızın nədən ibarət olduğunu heç birimiz bilmirik.

Ağ saqqallı qoca bir kişi üst taxtdan başını əyib sözə qarışdı:

-Nə üçün başa düşmürsünüz? Əsl xalq düşmənləri özlərini xalqın nəzərində doğrultmaq üçün bizim kimiləri tuturlar. Stalinin bunlardan heç xəbəri də yoxdur.

Danışığından yəhudi olduğu aydın bilinən arıq bir kişi zil səsle dedi:

-Bütün bunlar iqtisadi vəziyyətlə əlaqədardır. Havayı işçi qüvvəsi lazımdır. Axı əhalidən qoparılan bu vergilər nəzərdə tutulan ağılsız planların həyata keçirilməsinə çatmır. Bundan ötrü havayı işçi qüvvəsi, özü də bizim kimiləri lazımdır.

Mübahisə get-gedə qızıışdı. Alt taxtlardan birində lap küncdə yerləşən dolğun əndamlı qoca bir kişi məni yanına çağırdı: Bura gəl, qardaş, gəl səni dualayım. Görürəm ki, həm qoca, həm də çox zəifləsən. Şimalın tufanlı, çovğunlu şəraitində allahın köməyi olmadan sən çətin yaşaya bilərsən.

Cır səsle danışan yəhudinin səsi eşidildi:

-Müqəddəs ata, doğrudanmı siz bu qocanı pravoslav kilsəsinə mənsub etmək istəyirsiniz? Axı bundan ötrü müəyyən ayinlər icra olunmalıdır.

Yəhudinin bu sözü qəh-qəhəyə səbəb oldu. Dustaqlar bütün əzab-əziyyətlərini unudaraq ürekdən güldülər.

Kameradakıların birdən-birə qəh-qəhə çəkib gülməsindən təəccüblənən nəzarətçi qapını açıb içəri girdi və boğuş səsle çığırdı:

-Bu nə sədir? Bu saat səsinizi kəsin!

Dustaqlar isə ona əhəmiyyət vermədən gülüşürdülər. Nəzarətçi eyni səsle bağırdı:

-Axı niyə gülürsünüz? Ay bədbəxtlər, gülmək sizəmi yaraşır?

Yəhudi irəli yeriyib:

-Vətəndaş nəzarətçi, - dedi, - gözünüz aydın olsun! Müqəddəs ata Porfiri hansı dindən olduğu məlum olmayan bir nəfəri xristian dininə qəbul etmək istəyir. Çox təəssüf ki, dini ayinləri icra etmək üçün burada yer yoxdur.

Porfiri ata mülayim bir səsle yəhudiyə tərəf döndü:

-Heç utanmırsınızmi, - dedi. - Axı siz mənim etiqadına toxunursunuz.

Bayaqdan bəri sakitcə oturan kirovabadlı da sözə qarışdı:

-Bəs siz müsəlman olan bir nəfəri dualayarkən, onun etiqadına toxunmursunuzmu?

Porfiri ata özünü itirdi və mənə dönüb dedi:

-Qardaşım, siz müsəlmansınızmi?

Hamı bu suala qarşı dönüb mənə baxdı.

Mən isə ona:

-Mən insanam, müqəddəs ata, - dedim.

11 gündən sonra bizi yenidən vaqonlara doldurub yola saldılar. Bu dəfə vaqondakıların hamısı siyasi dustaqlardan ibarət idi. Vaqon adamlarla o qədər dolmuşdu ki, uzanmaq o yana dursun,

hətta oturmaq da çətin idi. Nəfəs almaq mümkün olmurdu. O qədər basabas idi ki, mənim qabırğalarım ağrının şiddətindən sızıldayır, ayaqlarım başqalarının ayaqları altında insafsızcasına tapdalanırdı. Burada küsmək, başqalarından incimək olmazdı. Çünki heç kim bilə-bilə başqasına əziyyət vermək istəmirdi.

Kimse zarafatca dedi: “Burada əsl demokratiyadır. Hüquq bərabərliyi çox gözəl nümayiş etdirilir. Bu hüquq məhz bizim indiki şəraitimizdə bizə verilmişdir. Bildiyimiz kimi içərimizdə alimlər və kəndlilər, dinlilər və dinsizlər, yaşlılar və cavanlar olduğu halda hamımız güclə ayaq üstə durmuşuq. Bax, hüquq bərabərliyi buna deyərlər.

Vaqonun qapısı gündə yalnız üç dəfə açılırdı: səhər, günorta və axşam yeməkləri verilərkən. Hərçənd bu yeməkləri alıb - yemək qeyri-mümkün idi, fəqət qapı açılarkən dünya işığını gördüyümüz və təmiz hava uda bildiyimiz üçün qapının açılmasını həsrətlə gözləyirdik.

Axşam yeməyindən sonra sayğı başlayırdı. Bu zaman əli dəyənəkli nəzarətçilər zorla vaqona girir, dustaqları dəyənəklə vura-vura bir tərəfə yığır, kiçik bir sahə açır və sonra hərəyə bir dəyənək vuraraq sayıb boş olan tərəfə keçirirlər. Bəzən say düz gəlmədikdə bu əzabverici sayma iki-üç dəfə təkrar olunurdu.

Vaqonun qapı ilə üzbəüz olan əks tərəfində ayaqyolunu əvəz edən kiçik bir deşik olurdu. Fəqət bu basa-basda o tərəfə gedib çatmaq ağıla sığan işdirmi?

Üç gün çəkən bu əziyyətdən sonra nəhayət bizi yerə düşürtdülər. Fəqət bizim ayaqlarımız qıç olduğu üçün yeriye bilmirdik. İş belə görən nəzarətçilər bizi təqribən bir saat yerə oturtdular. Dustaqlardan kimsə yavaşca pıçıldadı:
-Moskvadır.

Bizi güclü bir nəzarətçi dəstəsi aralığa alıb, yaxınlıqda görünən həbsxanaya apardı.

Ən ciddi axtarışlardan sonra bizi üçüncü mərtəbədəki 100 adamlıq kameralara saldılar.

Bura Moskvanın “Butirki” adlı həbsxanası idi. Kameraları geniş, işıqlı və nisbətən təmizdir.

Yollarda çəkdiyim əziyyətlərdən sonra bura mənə cənnət kimi görünürdü. Həmin günü və gecəni rahat yatdıq. Xoşbəxtlikdən burada bizi kimsə narahat etmirdi.

Səhəri günü nəzarətçi hamama aparılacağımızı bildirdi və irəlicədən xəbər verdi ki, özümüzle ancaq ən zəruri paltarları götürək. Çünki hamamda çox adam çimdiyinə görə xırda-para şeylər it-bata düşə bilər.

Azacıq sonra bizi iki-iki sıraya düzüb heyətə endirdilər və təqribən 400 metr aralıda yerləşən hamama gətirdilər. Əvvəlinci otaqda soyunub paltarlarımızı dezinfeksiya olunmaq üçün dezkameraya verdik, oradan dar bir koridorla çimilən yerə keçdik.

Rusiyada olan əksər hamamlar kimi burada da hər şey taxtadan idi: yerin döşəməsi, divarlar, şaykalar (dustaqlar taxta vannaya belə ad qoymuşlar), vedrələr, oturacaq yerləri, hətta su gələn trubalar belə.

Hamamxana xırda-xırda gözlərə bölünmüşdü, hər birində 3-4 duş axırdı.

Bir-birimizə kömək edə-edə çimib qurtardıq və yavaş-yavaş paltar geyilən otağa çıxdıq. Yoldaşlarımızdan bəziləri hələ də düşün altında yuyunmaqda idi. Mən dezinfeksiyadan almış olduğum ayağı və beli rezinli çaxçuru təzəcə əynimə geymişdim ki, çimilən yerdə vur-haray düşdü.

Sən demə başqa korpusdan bir dəstə “bitovik”i (qeyri-siyasi iş üstə həbs olunanları belə adlandırırlar) çimməyə gətiribləmiş, hamam nəzarətçisi siyasi dustaqların çimib çıxdığını zənn edərək, onları içəri buraxır. Onlar da içəri girən kimi düşün altında çimən qoca ukraynalı Kabilyatskinin üstünə cumub döyməyə başlayırlar. Hər tərəfdən:
-Bey faşista! (faşisti vur) - səsləri ucalırdı.

Əksəriyyəti cavan uşaqlardan ibarət olan bu dələduzlar dəstəsi qocanı yerbəyerdən çırpırdı.

Mən ilk səsi eşitcək özümü içəri atdım. Artıq Kabilyatski onların ayaqlarının altında idi. Mən, cəld kişini müdafiə etmək məqsədilə özümü irəli verib, onun üstünə yığıldım. İş belə görən dələduzlar bizim üstümüzə töküldülər.

Səsə yoldaşlarımız içəri axışdı. Onlar bir an içində dələduzlara qarışdılar. Böyük bir vur-haray başlandı. Kimin kimi vurduğunu belə məlum deyildi. Çünki əksəriyyət lüt idi.

Mən bir neçə adamın altında qalmışdım. Az qala nəfəsim kəsilirdi. Elə bu zaman kimsə daldan tumanımı əlinə yığırdı və var qüvvəsi ilə məni çəkib adamların altından çıxartdı. Kiminsə qayğıkeş əlləri məni qucağına alıb, geyinilən yerə gətirdi.

Bizim yoldaşlarımızdan Qorbatovski adlı ucaboşlu bir ukraynalı vəziyyətin çox gərgin olduğunu görüb, ara qapısının bir taxtasını qopartdı. Dəyənək kimi əlinə alıb irəli atıldı. Qorbatovski cəmi 1-2 dəqiqə ərzində aranı sakiitləşdirib geri qayıtdı. Bizim yoldaşlardan yalnız Kabilyatski möhkəm əzilmişdi, qalan 4-5 nəfərin isə azacıq başı yarılmış, əli və ya ayağı çapılmışdı.

Qorbatovski qana bulanmış qapı taxtasını yerinə salıb sakitcə geyinməyə başladı.

Sonradan məlum oldu ki, məni onların altından çəkib çıxaran Qorbatovski imiş. Taxtanı götürən kimi dələduzları çırpmış və yoldaşlarını döyülməkdən xilas etmişdi.

Bizi kameraya qaytardılar.

Qorbatovski dedi:

-Görürsünüzmü, öz xalqımız belə bizi başa düşmür, faşist hesab edir.

Yəhudi ona tərs-tərs baxıb:

-Məgər onlar xalqdır, - dedi, - bu ki, şpanadır (oğru-əyri), ikincisi də onlara belə tərbiyə verilir. Kim ki, siyasi məhbusdur - o faşistdir, xalq düşmənidir.

-Onda qoy bizi “xalq düşməni” deyil, “Stalinin düşməni” adlandırsınlar, - deyə kimsə təklif etdi.

-Darıxmayın, o zamanın olacağına da çox qalmayıb.

Yəhudi bu cümləni elə bir inamla dedi ki, kameradakıların hamısı dönüb ona baxmalı oldu. Hətta Qoroxov adlı birisi:

-Xahiş edirəm, elə söz danışmayasınız, - dedi, - burada Stalinin nə günahı var?

Yəhudi 50-55 yaşlarında, hədsiz dərəcədə arıq, nazik, uzunsov sifətli, sivri burunlu, xırda gözlü, sarıbənzir bir kişi idi. Dövlət plan komitəsində yüksək bir vəzifədə işləmiş, orada da “xalq düşməni” kimi həbs edilmişdi. Olduqca savadlı və mədəni bir şəxs idi.

Adətən yəhudilərə xas olan qorxaqlıq və eqoizm bunda yox idi. O, hətta “r” səsinə olduqca düzgün tələffüz edirdi. Başqalarının onu zarafatla “iuda” deyərək çağırmasına baxmayaraq, əslə əsəbiləşmirdi. Yakim Avramoviç Ginzburq belə bir şəxs idi. Onun “xalq düşməni” kimi həbs olunmasının səbəbini soruşduqda belə dedi:

-Bilirsinizmi, mən çox kirayənişinləri olan ümumi koridorlu bir binanın beşinci mərtəbəsində yaşayırdım. Otağımdan iki qapı o yana MVD işçisi olan bir kapitanın evi idi. Bir-birimizə heç bir gediş-gəlişimiz olmasa da, lakin hər gün axşamlar işdən gəlirkən mütləq bir-birimizlə rastlaşmalı olurduq. Mən adətən özümdən yaşlı olan bu kapitanı birinci olaraq salamlayıb, “axşamınız xeyir” deyirdim. O da cavab əlaməti olaraq başını əyib keçirdi.

Beləliklə, bir-iki il keçdi. Qonşum işə məndən gec getdiyi və istirahət günləri belə evdə olmadığı üçün biz demək olar ki, heç bir zaman səhər salamlaşma bilmirdik.

Təsadüfən bir gün işlədiyim idarədə təmir aparıldığından mən iki gün işə getməyib evdə qalmalı oldum. Birinci gün yuxudan gec durduğum üçün qonşum artıq işə getmişdi. Lakin ikinci gün səhər biz koridorda bir-birimizlə rastlaşdıq. Mən adətim üzrə onu salamlayıb “axşamınız xeyir” dedim.

Qonşum dayanıb durdu. Çəşməyini çıxarıb məni nəzərdən keçirdi.

-Bu nə deməkdir? - deyərək soruşdu.

Mən özümü itirmiş kimi oldum:

-Bağışlayın, mən sizi salamlayıram, - dedim.

Qonşum tərs-tərs mənə baxıb əlini yellətdi:

-Bu necə salamlamaqdır, - dedi, -axı indi səhərdir. Siz isə “axşamınız xeyir” deyirsiniz.

Mən onun çox əsəbiləşdiyini görüb sözü zarafata salmaq istədim:

-Bilirsinizmi, - dedim, - sizi görəndə mənim gözlərim qaranlıq gətirir, ona görə də gecə ilə gündüzü seçə bilmirəm.

Qonşum daha heç bir söz deməyib, sürətlə qapıdan çıxdı.

Aradan iki gün keçmiş, gecə vaxtı məni yataqdan durğuzub MVD-yə apardılar.

Orada məlum oldu ki, qonşum məni MVD orqanlarına böhtan atmaqda ittiham etmişdir.

Burada qonşum mənim üzümə şahid keçərək, göstərdi ki, guya mən Sovet dövlətini sevmir, onu qaranlıq zindan adlandırırım. Bundan başqa o, dedi ki, guya mən MVD orqanlarını xalqın başını gicəlləndirən və gözlərini qaranlıqlaşdıran bir pərdə adlandırmışam.

Bütün bunlara əsasən Osoboye Soveşşanie (xüsusi məsləhət) mənim işimi nəzərdən keçirib məni “xalq düşməni” kimi 15 il azadlıqdan məhrum etdi.

ÜÇÜNCÜ MƏKTUB (Moskva-Komsomolsk)

Ayaz, əzizim! Bilmirəm bundan irəli göndərdiyim 2 məktubu almısanmı? Hər halda mən ümid edirəm ki. almış olarsan. Mənə cavab yazmasan da olar, ancaq təkli məktublarım sənə çatсын.

Son günlərdə elə qəribə olmuşam ki... Elə bil kimsə məni məktub yazmağa tələsdirir. Nə isə biz Butirki türməsinde təxminən bir aya qədər qaldıqdan sonra bir gecə həbsxana rəisinin köməkçisi kameraya daxil olub, yatab göndəriləcəyimizi xəbər verdi və yola hazırlaşmağımızı tapşırırdı.

Kamerada qəribə bir vəziyyət əmələ gəldi: kimisi yatab gedəcəyimizə sevinir, kimisi bıkəf olur, kimi xırda-para avadanlığını bir yerə cəmləşdirir, kimi gözlərini bir nöqtəyə zilləyib fikirləşirdi.

Hələ 1934-cü ildən bəri müxtəlif həbsxanalarda saxlanılan qocaman kommunist İvan İqnatyeviç Beryovkin dərindən bir ah çəkib dedi:

-Dostlar, adətən bu vaxt gedən yatablar Kolımaya göndərilir. Bu o deməkdir ki, yəqin ki, biz də oraya göndəriləcəyik. Sizə məsləhətim budur ki, özünüzlə bacardığınız qədər az şey götürəsiniz. Çünki biz 100 km-lərlə yolu piyada gedəsi olacaq.

Yəhudi, dustaqlar arasında pis təsir bağışlaya, küskün əhval-ruhiyyə yaradan bu sözü kəsib zarafatla dedi:

-Eh, qardaşım, sizi tək cə indi söylədiyiniz sözlərə görə "xalq düşməni" adlandırmaq olar.

Beryovkin bir qədər uca səslə:

-Məgər mən yoldaşların, xalqın qayğısına qalırkən, vəziyyəti başa salırkən "xalq düşməni" oluram.

Kimsə çox acıqlı bir səslə çığırdı:

-Əlbəttə, biz elə məhz doğru danışdığımızı görə, həqiqəti dediyimizə görə "xalq düşməni" edilməmişikmi?

Aralığa yorucu bir sükut çökdü. Hamı sakitcə yığışdı. Bir qəddərdən sonra qapı açıldı, baş nəzarətçi qapının ağzında dayanıb siyahı üzrə bizi çağırub koridora buraxmağa başladı. Bir nəzarətçi yalnız familiyanı deyirdi. Familiyası çağırılan dustaq irəli yeriyib adını, atasının adını, doğulduğu ili, maddəsini və cəza illərinin qəddərini söyləməli idi.

Baş nəzarətçi bunların hamısının əlindəki siyahı üzrə doğru olduğunu müəyyən etdikdən sonra həmin məhbus koridora buraxılırdı.

Koridorda bizi konvoylar (müşayiət edən MVD ordusu əsgərləri) dəstəsi əhatə etdi. Onlar ov üzərinə şığıyan quzğunlar kimi üstümüze cumdular: əvvəlcə bizi avadanlığımızdan ayırub, şeylərimizi olduqca diqqətlə yoxlamağa başladılar. Yorğan və döşəkçələri cırıb, yununu didişdirir, balıqları yırtıb tükünü əlləşdirir, öz deməklərinə görə pul, anaşa, tiryək, kart, spirtli içkilər və iti şeylər (bıçaq, almaz, mismar və s.) axtarırdılar.

Təbiidir ki, bu şeylərin heç birisi bizim kimi uzun müddət həbsxanada qalmış, ciddi yoxlamalardan çıxmış məhbuslarda ola bilməzdi. Lakin buna baxmayaraq, onlar səylə axtarır, balıqların tükünü havaya sovururdular.

Şeylərimiz yoxlandıqdan sonra özümüzün axtarırlarımız başladı. Bu lap təhqiredici və biabır idi: axtarış edənlər papaqlarımızın içini, ayaqqabılarımızın altını, sırtınmalarımızın yaxasını və qoltuğunu sökür, azacıq narazılıq edəndə boynumuzun ardına ilişdirirdilər. Mən, rus xalq nağıllarında oxuduğum "podzatlınik" sözünün mənasını demək olar ki, burada başa düşdüm.

Təxminən bir saat çəkən bu axtarırlardan sonra, qarovulçular bizi sıraya düzüb həyətə endirdilər. Oradan güclü bir mühafizə dəstəsinin müşayiətilə yaxınlıqdakı dəmiryol xəttinin qırağına gətirdilər.

Burada bizi sallağı oturmağa məcbur edib, özləri vaqonları nəzərdən keçirməyə başladılar. Onu da deyim ki, bu sallağı oturmaq olduqca əziyyətli bir işdir. Bəzən bir-iki saat belə vəziyyətdə durmağa məcbur edildiyimiz üçün ayaqlarımızın əzələsi sızıldayır, damarlardan qan işləmədiyi üçün dizlərimiz qırılmaq dərəcəsinə gəlirdi. Lakin yerə oturmaq, diz üstə çökmək və yaxud ayağa durmağa icazə verilmirdi.

Aradan xeyli keçdikdən sonra kameraya gələn nəzarətçi başqa bir zabitlə birlikdə yenidən bizi siyahı üzrə çağırmağa başladı. Biz bir-bir sıradan çıxır və nəhəng Pulman vaqonlarına minirdik. Burada vaqona o qədər adam doldurdular ki, hətta Rostovdan Moskvaya gətirildiyimiz zamanki darısqallıq bundan şükürlü oldu.

Həmin gecə mühafizə dəstəsi vaqonların hər bir tərəfində öz yerlərini tutdu və gecə ikən yolu düşdük. Dörd gün yol getdikdən sonra nəhayət qatar dayandı və bizi yerə düşürdülər.

Bura əsrlik meşələrin içərisində kiçik həbs düşərgəsindən ibarət bir yer idi. Vağzal əvəz edən kiçik taxta daxmanın üzərində "Suxobezvodnoe" yazılmışdı. Bu sözü oxuduqda qeyri-ixtiyari gülümsəməyə başladım. Hansısa zarafatçı bir şəxsin bu yerə istehza ilə verdiyi ad, həqiqətən bu yerin şəraiti ilə nə qədər böyük təzad yaradırdı. (Suxobezvodnoe quru və susuz yer deməkdir. Halbuki burada hər tərəf bataqlıq və sucaqlıq idi). Buradakı həbs düşərgəsinin qapısına çatdıqda bizi yenidən ciddi şəkildə yoxlayıb düşərgəyə buraxdılar.

Bura, Qorki və Kostroma vilayətlərində yerləşən Unja və Vetluqa həbs düşərgələrinə məhbuslar qəbul edən həbsxana - düşərgə idi. Burada əlli-altmış nəfərlik xidmət qrupu nəzərə alınmazsa, demək olar ki, heç bir dustaq, bir həftədən artıq saxlanılmırdı.

Bizi çirkli, üfunətli, taxtabitili, buz kimi soyuq olan kiçik kameralara doldurdular.

Gecənin bir yarısı güclü bir uğultu səsinə yuxudan ayıldım. Düşərgədə işıqlar sönmüş, hər tərəfdən acıqlı insan səsləri eşidilir, ara-sıra sındırılan şüşələrin cingiltisi, qopardılan qapı və pəncərələrin şaqqıltısı adamı vahiməyə salırdı. Bir neçə dəqiqədən sonra pulemyot şaqqıltısı eşidildi. Onun ardınca avtomat tüfənglərdən atəş açmağa başladılar.

Bayaqdan bəri düşərgənin ortasında o yan-bu yana qaçan, yüksəkdən bağıraraq nəzarətçiləri söyən adamlar güllə səslərini eşitcək çaşmış qaldılar. Onlar geriye, kameralara doğru yüyürməyə başladılar. Lakin kameralar tərəfindən açılan avtomat yaylım atəşləri onları dayanmağa məcbur etdi. Damların üstünə çıxmış nəzarətçilər ucadan əmr edirdilər:

-Yerə uzanın!

Əlacsız qalmış dustaqlar palçıqın içinə uzanmalı oldular. Yalnız bundan sonra düşərgənin qapıları açıldı və nəzarətçi dəstəsi içeri daxil oldu.

Bütün bu müddət ərzində biz, yəni, gələn siyasi dustaqlardan heç kəs öz kamerasından bayıra çıxmamışdı. Lakin sındırılmış pəncərələrdən bütün hadisələrin gedişini izləyirdik.

Nəzarətçilər palçıqın içinə uzanmış dustaqlara yaxınlaşıb onları amansız döyməyə başladılar.

Yəhudi kədərli bir səslə elan etdi:

-Yoldaşlar, indi də müasir “Varfolomey faciəsi” əsərinə tamaşa edin. İndi siz quqenotların döyülməsi səhnəsinin şahidi olacaqsınız.

Doğrudan da yəhudinin kinayə ilə dediyi bu sözlər əslində tam mənasilə həqiqət idi. Nəzarətçilər silahsız, köməksiz və əlini qaldırmağa hüququ olmayan dustaqları tüfəngin qundağı ilə necə gəldi əzişdirirdilər. Bu dəhşətli mənzərə yarım saata qədər davam etdi.

Nəzarətçilər işlərini bitirib, özlərindən məmnun halda qayıdıb bayıra çıxdılar.

Səhər, gecə həyəcanının qurbanı olan 22 nəfərin meyidini və 9 nəfər ağır yaralını xərəklərə qoyub harasa apardılar.

Suxobezvodnoe bizi belə qarşıladı. Səhər məlum oldu ki, gecə həyəcan qaldıran şəxslər Belorusiyadan gətirilmiş bir qrup gənc imiş. Onları elliklə (qruppovoy) əksinqilabi təbliğat aparmaqda müqəssir edib həbsxanaya salmış, heç bir yoxlama aparmadan hərəsini 5 ildən 7 ilə qədər azadlıqdan məhrum etmişlər. Gənclər məhkəmənin qərarı ilə razılaşmamış və şikayət vermişlər. Həbsxana rəisi təcrübəsiz gəncləri aldadıb “sizi Moskvada danışdıracaqlar” - deyə buraya yola salıbmiş. Yalnız burada onlar aldandıqlarını başa düşmüş, səs-küy salaraq nəzarətçilərlə dalaşmış və prokuror çağırılmasını tələb etmişlər. Nəticəsi isə “Varfolomey gecəsi” kimi olmuşdur.

Burada qaldığımız bir-iki gün ərzində bizə çörək və kofedən başqa heç bir şey verilmədi. Üçüncü gün bizi yenidən vaqonlara doldurub Şərqə tərəf yola saldılar.

Bu dəfə vaqonda yerimiz rahat idi. Biz, növbə ilə olsa da, hər halda uzanıb yatmağa yer tapırdıq. Yavaş-yavaş bir-birimizə isinişir, bir-birimizin əhvalından, ailə yəziyyətindən, başına gələn qəziyyələrdən, etdiyi “cinayətlərdən” soruşurduq.

İki aya qədər yol getdiyimiz üçün bu müddətdə biri-birimizin demək olar ki, bütün həyatını diqqətlə öyrənmişdik. Yol yoldaşlarımdan Kobilyatski Ukraynanın Çerniqov vilayətindəki Maryino kəndindən olan bir kolxozçu idi. Onu çar hökuməti zamanı rus ordusunda zabit olduğu üçün həbs etmişdilər.

Moldaviyalı Georgi Dmitriyeviç Kovalji onu dinləyib dedi:

-Qardaş, sən heç olmasa müəyyən bir işin üstündə tutulmusan. Mən yazıq isə heç bilmirəm ki, nə günahın sahibiyəm.

Yəhudi sözə qarışdı:

-Bura bax, qoca! Neçə yaşın var?

Kovalji sualın nə üçün verildiyini bilməsə də dedi: - 74.

Yəhudi qəhqəhə çəkib güldü:

-A kişi, hələ bir günahını da soruşursan? Sən düz 53 il çar hökuməti zamanında yaşamısan, özün də, fikirlərin də köhnədir. İndi siyasi məhbus olmaq üçün bu özü kifayətdir.

Kovalji narazı halda başını buladı:

-Siz də lap qərribə adamsınız. Elə hər qoca xalq düşmənidir?

-MQB-nin fikrincə təxminən hamısı.

Professor Savelyev sözə qarışdı:

-Yakim Avramoviç, xahiş edirəm, qoyun kişi söhbətini eləsin görək onu nə üçün tutublar.

Yəhudi daha dinmədi, öz yerində uzanıb söhbəti dinləməyə başladı.

Kovalji dedi:

-Hə, mən üzümçülük sovxozunda sahə briqadiri idim. Bir gün raykomdan bizim kəndə bir təlimatçı gəlmişdi. Bu adam təsərrüfatdan tamamilə xəbərsiz olduğu halda, başladı bizi danlamağa ki, ay nə bilim pis işləyirsiniz, təsərrüfatı düzgün apara bilmirsiniz, yaxşı adam deyilsiz və s.

Mən ona dedim ki, ay yoldaş, biz yaxşı işləyirik, amma dövlət idarələri kolxozların vergi və tədarük planlarını düzgün müəyyənləşdirmədiyi üçün, kolxozun gəlirinin çoxu bu tədarüklərə və vergilərə gedir. Axırda da kolxoz irəli gedə bilmir.

Bayaqdan bəri onu dinləyən yəhudi dözə bilməyib:

-Elə orda evinizi yıxmısınız da, - dedi.

Kovalji bu atmacadan məmnun halda sözüne davam etdi:

-Düz deyirsən, qardaş. Elə evim orada yıxılıbmış. Bu nanəcib oğlu gedir MQB-yə bir məlumat verir. 3-4 gündən sonra məni həbs etdilər. Bu zalım oğlu qızıl-qırmızı üzümə dirəndi ki, guya mən Sovet hökuməti əleyhinə təbliğat aparır, dövlət orqanlarını söyür, kolxoz quruluşunu pisləyirəmmiş. Elə buna əsasən də mənə düz onca il veriblər.

Krasnodardan olan tibb elmləri doktoru, professor Vasili Petroviç Savelyev dərin bir ah çəkib dedi:

-Qardaş, yenə səninki yaxşı olub, üzünə yalandan şahid duran adam yad olub, özü də sən deyəni bəzəyib, artırıb, siyasi don geydirib. Amma məninki lap qərribədir.

Bir iclasda, yeni dərman növləri haqda məruzə edirdim. Öz dərmanlarımızdan danışandan sonra qeyd etdim ki, son vaxtlarda xarici ölkələrdə bir sıra qiymətli dərman növləri yaradılmışdır.

Elə həmin gecə məni MQB-yə apardılar. Burada mənim öz aspirantlarımdan ikisi üzümə durub dedilər ki, guya mən onlara çoxlu xarici ədəbiyyat oxumağı tövsiyə edir, xarici alimləri tərif edirəmmiş.

Bilirsinizmi, bu sonuncu ittihamın üstündə mənə nə qədər işgəncə verdilər? Hamısı keçib gedər, amma birisini bilməyiniz yaxşıdır. Müstəntiq butulkaları xırda-xırda sındırtırır tabut formalı xüsusi bir qaba yığıdırıbmış. Məni lüt soyundurub həmin tabuta uzandırdı və orada döyməyə

başladı. Qayışın ağrısından tabutda tərpendikcə butulka qırıqları bədənimi parça-parça edirdi. Mən bundan sonra 2 ay müalicə olundum.

Vaqonun dib tərəfində uzanan və bu vaxta kimi heç kimlə bir kəlmə də danışmayan uca boylu, enli kürəkli, sarışın bir gənc ayağa durub bizə yanaşdı və dedi:
-Professor, siz yaxşı qurtarmışsınız. Mən isə ömürlük bədbəxt olmuşam.

Burada mən dayana bilmədim:
-Sənə nə olub ki, oğlum? - dedim.

Gənc asta-asta dedi:
-Vallah, doğrusu danışmağa da utanıram. Müstəntiq mənim başıma elə bir oyun açıb ki, onu heç ağla yerləşdirmək olmaz. O məni lüt soyundurub, ağzı nazik parça ilə örtülmüş bir kiçik vedrənin üstündə oturdu. Üç sağlam kişi mənim çiyinlərimdən yapışdı, ilk əvvəl bunun nə demək olduğunu başa düşmədim. Ancaq sonra altımdakı vedrədən civilti səsləri gəlməyə başladı. Sən demə oraya 3-4 siçovul salmış və məni onun üstündə oturdandan sonra vedrəyə istilik buraxıblarmış. Siçovullar isti dəyən kimi çıxmağa yer axtarıb üzünü yuxarı dırmaşmağa və mənim yuxa yerlərimi gəmirməyə başladılar. Mən dəli kimi bağırib qalxmağa səy etdimsə də, mümkün olmadı. Çiyinlərimdən tutub məni aşağı basan üç kişi və müstəntiq imkan vermədilər. Siçovullar can hövlündən məni didir, parçalayır, özlərini xilas etmək üçün məni məhv edirdilər. Mən vəhşi kimi çığırır, yalvarır, hər nə istəsələr boynuma alacağımı söyləyirdimsə də, bir şey çıxmırdı. Cəmisi 2-3 dəqiqə ərzində siçanlar məni islahatdan, insanlıqdan çıxartdı və mən ağrının dözülməzliyindən özümdən getdim.

Gəncin başına gətirilən bu qeyri-insani işgəncə hamını məyus etdi. Aralığa sükut çökdü. Bu qədər ağır əzab verilən bu gəncin nə iş tutduğu ilə maraqlandım:

-Bağışlayın, oğlum, dedim, - axı siz nə iş tutmusunuz ki, başınıza bu oyunu gətiriblər, siz kimsiniz və nəçisiniz?

-Mən ukraynalıyam. Adım da Mikola Andreyeviç Svistundur, - deyə gənc sözə başladı. Atam-anam yadıma gəlmir, kim idilər, neçi idilər - bilmirəm. 5 yaşından küçələrdə qalmış, olmazın pis günlər görmüşəm. 13 yaşında ikən bir nəfər müəllim məni Odessaya aparıb evində saxladı, dərs verdi, tərbiyələndirdi. 3 ildən sonra da işə girdim. Həm oxuyur, həm də işləyirdim. Bu zaman həmin müəllim qəflətən öldü. Bu, məndə böyük bir bədbinlik əmələ gətirdi. Mən daha Odessada dayana bilməyib, Kiyevə gəldim. Burada 2 il müxtəlif zavodlarda fəhləlik edə-edə orta məktəbi bitirdim.

Sonra instituta girdim. Gündüzlər oxuyur, gecələr isə dəmiryol vağzalında yük daşıyırdım. Yoldaşlarım bundan xəbər tutub məni ələ salmağa başladılar. Mən bir az da bədbinləşdim. Sizdən nə gizlədim, elə əvvəllər də xırda-para şer yazırdım. Ağır vəziyyətim, yoldaşların belə münasibəti məni bədbin, küskün əhval-ruhiyyəli şerlər yazmağa məcbür etdi. Yataqxanadakı yoldaşlarımdan birisi bu şerləri başımın altından götürüb MQB-yə verir. Bir neçə gündən sonra məni həbs etdilər.

Professor Savelyev soruşdu:

-Bəs məhkəmədə vəziyyəti izah etmədinizmi? Axı siz cavan uşaqsınız, hər halda sizə müəyyən bir güzəşt olunmalı idi.

Mikola azacıq gülümsündü:

-Vallah, necə deyim, - dedi, - sizinkini bilmirəm, mənim məhkəməm elə qəribə oldu ki...

Yəhudi:

-Bizim məhkəmələr elə qəribə olur, - dedikdə Mikola:

-Yox, bu məhkəmə lap qəribə oldu. Əvvələn mən 1915-ci ildə anadan olmuşam və bu haqda lazımı sənədlər də var. Amma məhkəmədə 2 nəfəri üzümə durquzdular ki, guya mən 1919-cu ildə ağqvardiyaçılarla birlikdə Ukraynada Sovet hökumətinə qarşı vuruşmuşam.

Həm təəccüb içində donub qaldı.

-Bu necə ola bilər? - deyə professor Savelyev soruşdu, - axı o zaman sizin 4 yaşınız olmuşdur?

-Məni də yandıran elə odur ki, məhkəmə bu ağ yalanı təsdiq etdi. Şahiddən daha soruşmadı ki, belə şey olarmı?

-Siz nə danışırırsınız, ay canım, - deyə üst taxtların birində uzanmış dolğun əndamlı, daz başlı, enli dodaqlı, iri yastı burunlu bir kişi dilləndi, - siz tələbəsiniz və sizin başınıza bu oyunu gətiriblər. Mən isə tarix elmləri doktoruyam, professoram. Amma məni - avam bir kəndlini mühakimə edən kimi mühakimə ediblər.

-Mən Ryazandanam, orada doğulmuş, orada da yaşamışam. Adım da Spiridon Matveyeviç İvanovdur. Ryazan pedaqoji institutunda dərs deyirdim. Mühazirələrin birində mən göstərdim ki, çarları və onun sərkərdələrini idealizə etmək doğru deyil. Çünki xalqları əsrlər boyu zülm altında saxlayan məhz onlar olmuşlar. Qeyd etdim ki, Suvorov istər Rusiya daxilindəki, istərsə də Fransadakı inqilabi hərəkatın yatırılmasında fəal iştirak etmişdir. Onu bir igid sərkərdə kimi tərif edərkən bu barədə də danışmaq lazımdır. Çünki tələbə keçmişin hər bir çar və ya sərkərdəsini ancaq müsbət şəxsiyyət kimi tanısa, onu az qala inqilabçı hesab edəcək, bu isə dözülməz haldır. Mənim bütün dediyim budur. Di gəl ki, mənim bəzi "yoldaşlarım" buna əlli cür bəzək vurub, əlavə etdikdən sonra MQB-yə məlumat veriblər.

MQB isə siz bilən nə etdi?

Yəhudi xırda gözlərini bir az da qıyıb:

-Nə edəcək, - dedi, tutub bizə yoldaş elədi.

İvanov azca gülümsədi:

-Düz deyirsiniz, Yakim Avramoviç, - dedi. - Sizə yoldaş elədi. Amma necə?

Məni tək-cə çarlar haqqındakı mülahizəmə görə həbs etsəydilər, bir o qədər də inciməzdim. Amma istintaq orqanları məni az yox, azacıq yox, 1905-ci il inqilabını yatıran cəza dəstələrindən birisinin rəisi kimi qələmə verdi. Vicdansız tribunal da bunu təsdiq etdi.

Mən lap çaşılıb qaldım:

-Professor, - dedim, - bəs heç bir şahid-filan olmadı?

-Niyə olmur? MQB-nin maaş alan xüsusi adamları var. Hər kimin ki, işinə şahid lazımdır, həmin adamları öyrədir onun üzünə durquzurlar.

Mənim üzümə duran şahidlər öz sənətlərində çox məharətli idilər. Bu adamlarda həya adlı şey yox idi.

Əgər yorulmamısınızsa, mən tribunalda onların necə çıxış etdiyini sizə danışım.

-Meşə kəsəndə yorularıq, - deyə yəhudi yenə atmaca atdı, - indi burada nə var ki...

Hərə bir tərəfdən dedi:

-Xahiş edirik, ətraflı söhbət edin.
-Onsuz da fikir-xeyaldən yatmaq olmur.

Professor İvanov öz taxtından enib aşağı taxtda oturdu və sözə başladı:
-Hə, tribunalın sədri mənə dedi ki, sizin başqa bir cinayətinizin də üstü açılıb. Demə siz 1905-ci ildə Peterburqda inqilabçı fəhlələri qırmaqla məşğul olan bir cəza dəstəsinin rəisi imişsiniz.

Mən quruyub qaldım. Bu barədə istintaqda mənə bir söz deyilməmişdi. Odur ki:
-Belə şey ola bilməz, - deyə çığırdım.

Hakim keşikçi əsgərə:
-Popovu çağırın, - dedi.

Təxminən 50-52 yaşlarında kök, qırmızıyanaq, tanımadığım bir kişi içəri girdi. Hakim ona müraciətlə:
-Siz İvanovu tanıyırsınızmı? - dedi.

Şahid utanmadan "bəli" - deyə cavab verdi.
-Haradan tanıyırsınız?
-Bu lap çoxdankı hadisədir. 1905-ci ilin yayında mən atamla bərabər Peterburqdakı Putilov zavodunda işləyirdim. Biz fəhlələr səhər vaxtı zavodun qabağında toplanıb nümayişə getməyə hazırlaşırıq. Birdən tindən 2 nəfər atlı göründü. Fəhlələr tez zavodun heyətinə doluşdular. Dedilər ki, bunlar cəza dəstəsinin rəisi İvanov və onun adyutantıdır. Əgər bizi görsələr, mütləq öldürərlər. Həmin 2 atlı yel kimi gəlib yanımızdan sovuşdu. Xoşbəxtlikdən bizi görmədilər.

İclasçının birisi ona sual verdi:
-Popov! Deyin görək, siz əvvəllər İvanovu tanıyırdınızmı?
-Xeyir!

İkinci iclasçı sual verdi:
-Siz o vaxtı İvanovun üzünü gördünüzmü? Bu qarşınızdakı İvanovun həmin İvanov olduğunu təsdiq edirsinizmi?
-Əlbəttə, - deyə Popov cavab verdi.

Hakim mənə müraciət etdi:
-Sizin vətəndaş Popova sualınız varmı?
-Bəli, - dedim. - Əvvəla vətəndaş Popov desin görək onun fəhlə yoldaşları kim idi və mənə haradan tanıyırdılar?

Popov udqundu:
-Aradan 30 ildən çox keçib, həm də mən tezliklə o zavoddan çıxdım. Nə bilim adları nə idi.
-Bəs nə yaxşı onların adını unutmuş, mənim adımla isə əzbər deyirsiniz? İkincisi, siz deyirsiniz ki, mən o vaxt atın üstündə gördüyünüz İvanovam. Özünüz də indicə dediniz ki, atlılar yanımızdan yel kimi ötüb keçdilər. Əgər belədirsə, siz mənim üzümü necə görə bilərdiniz? Nəhayət, siz haradan bildiniz ki, mən həbs olunmuşam və sizi buraya kim çağırırdı?

Popov tutuldu, nə cavab verəcəyini bilmədi. Prokuror onun köməyinə yetdi:
-Mən məhkəmə heyətindən xahiş edirəm ki, müqəssirə şahidi çaşdırmağa imkan verməsin.

Hakim zəngi çalıb mənə:

-Oturun, məsələ aydındır, - dedi, - şahid sizi tanıyır, cinayətinizi də üzünüzdə deyir, hələ bundan başqa bir şahid də vardır. O da sizin cəza dəstəsində işləməyinizi təsdiq edir.

Sonra isə:

-Kuznetsovu gətirin, - deyə keşikçiyə müraciət etdi.

Bu dəfə içəri uca boylu, arıcaq, uzunsov sifətli, çopur, 60 yaşlarında tanımadığım bir kişi daxil oldu.

Hakim ona rəsmi sualları verdikdən sonra dedi:

-Vətəndaş Kuznetsov, müttəhim İvanov haqqında bildiklərinizi danışın.

Kuznetsov alçaqdan bir-iki ağız ösgürüb sözə başladı.

-Hörmətli hakimlər, - dedi, - mən Peterburqda yaşayırdım və Klimaj zavodunda fəhləlik edirdim. 1906-cı ilin əvvəllərində məni nümayişdə iştirak etməyim üçün tutub polis idarəsinə apardılar. Gecəni zirzəmidə saxladıqdan sonra səhər rəisin yanına apardılar. Otaqda məni 3 nəfər istintaq etdi. Onlardan biri də həmin bu İvanov idi.

Kuznetsovun bu vicdansız yalanı məni lap sarsıtdı. Hətta ona etiraz da edə bilmədim. Tribunal da bu "şahidlərin" dediklərinə əsasən məni 1905-ci il inqilabının iştirakçılarna cəza verməkdə müqəssir hesab etdi.

Kiməsə yavaşca:

-Bəs vəkiliniz yox idi? - deyə soruşduqda, bütün günü dinməyib yalnız başqalarını dinləyən, Ukraynanın Sumı vilayətindən olan Porfiry Yeqoroviç Qruşevitski dözə bilməyib əsəbi halda çığırdı:

-Vəkil nədir, canım? Tribunalda vəkil heç olmasa yaxşıdır.

Mən onun əsəbiləşdiyini görüb mülayimliklə soruşdum:

-Məgər sizin vəkiliniz var idimi? Axı deyəsən yoldaşların çoxunun vəkili olmamışdır.

-Yoldaş yazıqların məhkəməsi olmuşdu ki, vəkili də ola... - deyə yəhudi sözə başladı - Moskvada "xüsusi yığıncaq" qeydimizə qalaraq bir müddət (əlbəttə namüəyyən bir müddət) Uzaq Şimalda yaşamağımızı məsləhət görmüşdür. Həkimlərin dediyinə görə bu xüsusilə zehni əməklə məşğul olanlar üçün çox faydalı olur.

Professor Savelyov onun bu zarafatına dözə bilmədi:

-Mənim əzizim, - dedi, - siz nə üçün həkimlərə böhtan atırsınız? Axı bu yaxşı deyil.

-Bizim hamımıza olmazın böhtanlar atılarda yaxşı idi?

İkincisi də mən bu sözü MQB həkimləri barəsində deyirəm.

Kobilyatski onların hər ikisini sakit edib:

-Siz deyəsən MQB həkimlərinin üstündə bir-birinizlə pozuluşmaq istəyirsiniz, - dedi.

Yəhudi sözü yenə zarafata çevirdi:

-Pozuluşsaq da, acıq edib getməyə qoymayacaqlar. Vaqonun qapıları bağlı, özünün də çoxlu gözətçisi.

Hamı gülüşdü. Doğrudan da burada biri-birindən küsmək, acıq etmək mümkün deyildi.

Mən hamının gülüşdüyünü, arada heç bir inciklik-filan olmadığını görüb Qruşevitskiyə dedim:

-Mümkünsə, deyin görək vəkilinizin sizə bir köməyi dəydimi?

-Heç üzünü gördüm ki...

-Bəs dediniz ki, vəkilim var idi?

-Bəli, həm var idi, həm də yox.

-Axı bu necə ola bilər?

-Elə beləcə. Qulaq asın, mən öz məhkəməmin necə getdiyini sizə danışım, onda özünüz başa düşərsiniz, - deyə Qruşevitski sözə başlamaq istəyirdi ki, vaqonun qapısı döyüldü və bizə yatmaq əmri verildi.

Səhəri gün erkən yuxudan duran kimi Qruşevitskini dövrəyə aldım. Hamını onun vəkili maraqlandırır.

Qruşevitski dedi:

-Məni üç dəfə istintaq edib çox əhəmiyyətsiz şeylər soruşandan sonra işi məhkəməyə köçürtdülər. Mən konkret olaraq nədə ittiham olduğumu da bilmirdim.

Məhkəməm o qədər tələsik və gizli aparıldı ki, bunu nəinki mənim ailəm, hətta nazirliyin şöbələri belə bilmədi. Məni yeriyə bilmədiyim üçün xərəyə qoyub, kiçik bir otağa gətirdilər. Otaqda 4 nəfər hərbi geyimli, 1 nəfər də hüquq işçisi paltarında olan şəxs var idi.

"Qəribədir... axı mən müdafiəni rədd etməyim, vəkil tutmadığım üçün, prokuror məhkəmədə olmamalı idi. Bəlkə o təsadüfi olaraq bura gəlmişdir? Elə tutmaq ki, bu belədir. Bəs nə üçün hakimlər hərbiçilərdir? Axı mən hərbi qulluqçu deyiləm, ola bilməz ki, mənim işimə hərbiçilər baxsın."

Bütün bunlar bir-bir fikrimdən keçirdi ki, hakimin amiranə səsi eşidildi:

-Müqəssir! Kiyev qarnizonu hərbi tribunalı sizin cinayət işinizə baxır. Üçlüyün sədri polkovnik Maretski, iclasçılar kapitan Streltsov və baş leytenant Qruşevitski, katib serjant Sorokadır. İşdə ittihamçı sifətilə birinci dərəcəli hüquq müşaviri Oleynikov çıxış edir.

Mən təəccübümdən donub qalmışdım.

-Bağışlayın, - dedim, - möhtərəm hakim, icazə verin sizdən bir-iki söz soruşum.

-Buyurun, - deyə sədr könülsüz də olsa, icazə verdi.

Mən azacıq yerimdən qalxındım:

-Möhtərəm hakimlər, - dedim, - bağışlayın, lakin mənə, burada nə isə bəzi dolaşlıqlar var. Əvvələn hərbiçilərim olmadığı üçün, zənnimcə mənim işimə hərbi tribunal deyil, adi məhkəmə baxmalıdır. İkincisi də işdə müdafiə tərəfi olmadığı üçün ittihamçı da olmamalıdır. Sədr üzünə sərt bir ifadə verib:

-Siz deyəsən çox dərin yerlərə baş aparmaq istəyirsiniz. Lakin, məlumunuz olsun ki, biz hər işi qanun üzrə həll edirik. Yaxşısı budur ki, mənə deyin görüm, sizə nə olmuşdur? Niyə sizi xərəkdə gətirmişlər? Xəstəsinizmi?

-Xeyir, möhtərəm hakimlər, - dedim, - mən xəstə deyiləm. Lakin ittihamnaməni (obvinitel'noe zaklōchenie) imzalamaqdan imtina etdiyim üçün məni döyüb bu hala salmışlar.

Sədr və iclasçılar bir-birinə baxışdılar, nəse pıçıldayıb astadan gülüşdülər. Sədr sözləri xüsusi vurğu ilə ayıraraq dedi:

-Siz, yəqin ki, milli xalq məsələrinizi yaxşı bilirsiniz: döyülməmiş düydən aş olmaz (iz nemolotoqo risa plov ne budet).

Bu vaxta qədər işimə ədalətlə baxacağına güman etdiyim bir məhkəmənin hakimi belə deyirdisə, mən daha nə gözləyə bilərdim?

Hakim yüksək səslə:

-Müttəhim! - dedi. - sizin rus dilini mükəmməl bildiyinizi nəzərə alıb, məhkəməni rus dilində aparmağı qərara almışıq. Sizin buna etirazınız yoxdur ki?

Mən nə "hə", nə də "yox" demədim.

Hakim sözünə davam etdi:

-Bəlkə də siz rus xalqına nifrət etdiyiniz kimi, rus dilinə də nifrət edir və bu dildə danışmaq istəmirsiniz?

Mən dözə bilmədim:

-Möhtərəm hakimlər, - dedim, - xahiş edirəm məni bu qədər də alçaltmayasınız. Nəzərinizə çatdırım ki, mən rus xalqını və rus dilini ürəkdən sevirəm və bildiyiniz kimi rus dili müəllimiyəm.

Hakim mənim sözümü kəsdi:

-Bunların mətləbə dəxli yoxdur. Biz faktlara əsaslanırıq. Yaxşısı budur ki, işə başlayaq.

O, bunu deyib stolun üstündəki qalın qovluqlardan birini açdı və yüksək səslə oxumağa başladı:

-1900-cü ildə Sumı şəhərində anadan olmuş Qruşevitski Porfiry Yeqoroviç vətənə xəyanət edərək 1930-1935-ci illərdə əksinqilabi "Mübarizə" təşkilatının fəal üzvü olmuş, bu təşkilatın tapşırığı ilə Sovet hökumətinə xeyli ziyan vurmuşdur. O. son illərdə həmin təşkilatın əvvəllərdə həbs edilmiş üzvlərinə yardım etməklə öz cinayətini davam etdirmişdir.

Bunu Qruşevitskinin öz keçmiş qonşusu siyasi məhbus Lazarenko ilə məktublaşması sübut edir.

Mən təəccübümdən donub qalmışdım. Çünki, möhkəm döyülüb əzişdirilsəm də, ittihamnaməni əlimə belə almamış, onun içində nələr yazıldığını oxumamışdım. Bir anlığa mənə elə gəldi ki, ürəyim yerindən qopmaq istəyir. Odur ki, yaralanmış vəhşilər kimi bağırdım:

-Bunların hamısı yalandır. Mən nə vətənə xəyanət etmiş, nə də əksinqilabi təşkilat görmüşəm.

Hakim zəngi çaldı.

-Susun, mən sizə söz verməmişəm. Bir də ki, sizin cinayətləriniz tamam-kamal sübuta yetmişdir. Bunlardan ki, imtina edə bilməyəcəksiniz, deyə əlində tutduğu üç zərfi mənə göstərdi.

Zərfləri görəndə hər şeyi başa düşdüm. Mənim Lazarenko adlı qapıbir qonşum var idi. Hansısa bir hissədə polk komandiri idi. Biz on ildən çox bir binada yaşamışdıq. 1934-cü ildə qəflətən Lazarenkonu həbs etdilər. Az sonra ailəsini də Orta Asiyaya sürgünə göndərdilər. Mən qonşumun nə üçün tutulduğunu da bilmirdim.

1937-ci ilin əvvəllərində qonşum mənə məktub yazıb, öz ailəsinin harada yaşadığını soruşmuşdu. Əlbəttə, mən ona cavab verməyə bilməzdim, çünki ailəsinin ünvanını bilirdim. Mən

bu haqda ona yazdım. Aradan 3 ay keçmiş qonşum mənə ikinci bir məktub göndərdi. Bu məktubda o ailəsini tapmaqda kömək etdiyim üçün mənə təşəkkür edir və göstərdi ki, mənim kimi adamların (yəni, qonşuların) olmağı onu çox sevindirir.

İkinci məktubu alandan düz 5 gün sonra həbs edildim.

Mən bunu olduğu kimi danışdımsa da, mənə qulaq asan olmadı, 5-6 nəfər şahid gətirdilər. Onlar da yalandan sizin üzünüzdə duran kimi, mənim də üzümə durdular.

Prokuror elə sözlər deyirdi ki, onun dediyinə qalsaydı, gerek məni oradaca güllələyeydilər.

Gördüm ki, bu lap ağ oldu. Hirsələndim, başladım bunları utandırmağa.

Hakim mənim sözümlə axıra qədər dinləmək istəməyib ayağa qalxdı:
-Məhkəmə məşvərətə çıxır, - dedi, - müttəhimini yan otağa keçirin.

Əsgərlər mənim uzandığım xərəyi yerdən götürdülər və qonşu otağa keçirdilər. Onlardan biri mənə bir papiros yandıraraq verdi:

-Al, çək, - dedi, - indi belə şeylər çox olur.

Mən çəkən olmasam da, papirosu aldım və acgözlüklə sümürməyə başladım. Heç aradan 10 dəqiqə keçməmişdi ki, katib qapının arasından başını içəri soxub:

-Gətirin, - dedi.

Məni içəri apardılar, hakim əlində tutduğu yazı makinasında çap olunmuş vərəqləri oxumağa başladı:

-Ukrayna Sovet Sosialist Respublikası adından Kiyev qarnizonu hərbi tribunalının xalq iclasçıları kapitan Strelkov və baş leytenant Qruzevski, katib serjant Soroka, 1-ci dərəcəli hüquq müşaviri prokuror Oleynikovun və müttəhimin vəkili mayor Maltsevanın iştirakı ilə 58 1^a və 58-10 məddələrilə təqsirləndirilən Qruzevski Porfiry Yeqoroviçin işinə baxıb müəyyən etdi:

-Mən az qala dəli kimi bağurdım:

-Hanı o vəkili, mənim heç bir vəkili olmamışdır, - dedim.

Mən çıxıran kimi döşdəki qapı açıldı. İçəriyə 45-48 yaşlarında bir qadın girib:

-Vətəndaş Qruzevski, - dedi, - mən buradayam və bütün mühakimə dövründə də burada olmuşam. İntəhası siz özünüz vəkildən imtina etdiyiniz üçün mən qapının dalında durmağa məcbur oldum.

-Axı bu düzgün iş deyil, - dedimsə də hakim sözümlə kəsdi:

-Bəs siz vətənə xəyanət edərkən düzgün işi görmüsünüz? Sizi müdafiə etmək yox, güllələmək lazımdır. Yaxşısı budur ki, hökmü dinləyin.

Elə bu zaman növbətçi zabit qapını açıb içəri girdi və külək hakimin əlindəki vərəqi yerə atdı.

Mən donub qaldım. Hökm artıq imzalanmış və hətta möhürlənmiş idi. Özümü güclə ələ alıb:

-Möhtərəm hakimler, - dedim, - doğrudanmı cəmisi 10 dəqiqə ərzində siz həm hökm çıxarmış, maşinkada yazdırmış, həm də təsdiq etdirmişsiniz? Yoxsa siz bu işləri məhkəmədən qabaq hazırlamışdınız? Əgər belədirsə, burada niyə vaxtınızı itiririniz?

Hakim qıp-qırmızı qızarıb mənim sözümlə kəsdi:

-İndi ki, dinləmək istəmirsiniz, heç lazım da deyil, lakin sizin üçün ən maraqlı yerini oxuyum.
-Məhkəmə heyəti Qruşevitski Porfiri Yeqoroviçi CM-nin 58-1^a və 58¹⁰ maddələrilə vətəne xəyanət etməkdə və antisovet təbliğatı aparmaqda müqəssir bilərək onu 25 il azadlıqdan məhrum edib, ölkənin şimal rayonlarında saxlamağa, həbs müddətini çəkib qurtarandan sonra isə 5 il seçki hüququndan məhrum etməyə və 5 il sürgün etməyə məhkum edir. Hökm qətidir, şikayət qəbul olunmayacaq.

Elə bil dünya başıma dar oldu. Gözlərimin qabağına nə isə qaranlıq pərdə kimi bir şey çəkildi. Yaxşı ki, xərəkdə idim, yoxsa əsla yeriye bilməzdim.

Məni yerdən götürdülər, qapıdan çıxarıb keşikçi nəfərlərinə verdilər. Onlardan birisi əsgərlərdən astaca soruşdu:

-Neçə il verdilər?

-Kak obıçno - 25. 5 po roqam i 5 po noqam.

(Adətən olduğu kimi - 25. 5 buynuzlarına, 5 də ayaqlarına.)

Hərçənd bizim hamımızın "cinayət işi" qəribə idi. Amma Qruşevitskinin danışdığı lap təəccüblü idi. Hətta yəhudi də onun söhbətindən mütəəssir oldu.

Hamı xəyalən öz başına gətirilənləri gözləri önündə canlandırır, bunu Qruşevitskininki ilə müqayisə edirdi.

Sükutu Qruşevitski özü pozdu:

-Ancaq o əsgərin dediyi sözün mənasını başa düşə bilmədim. Necə yəni ki, 5 buynuzlarına, 5 də ayaqlarına. Bu nə deməkdir?

Professor İvanov:

-Bundan aydın nə ola bilər ki? - dedi, - yəni, siz cəza müddəti qurtarandan sonra 5 il seçib-seçilmək hüququndan, 5 il də müəyyən edilmiş yerdən başqa yerə getmək hüququndan məhrumsunuz.

Yəhudi bunu başqa cür yozdu:

-Yəni, siz 25 il sağ qalsanız, sonra 5 il keçə kimi buynuzlarınızı hər tərəfə soxmayasınız - bu "po roqam" (buynuzlarına), 5 il də gerek olmayan yerlərdə avara-avara gəzib özünü üzüməyəsiz. Bu da - "po noqam" (ayaqlarına).

Görürsünüz necə qayğınıza qalırlar? Axı 30 ildən sonra biz lap düşkün qocalar olacağıq, bizə çox gəzmək ziyan olar.

Hamımız kədərlə gülüşdük.

Doğrudan da bu yəhudi qəribə insan idi. Mən onun ruhdan düşdüyünü, kədərləndiyini, əsəbiləşdiyini görmədim. Daima yoldaşlarda ruh yüksəkliyi yaratmağa çalışır, hamının qayğısına qalırdı.

Günlər keçirdi, biz uzun yolu başa vurana qədər təxminən 2 ay keçdi. Çünki bizim qatar əsas deyil, dolambac yollarla gedir, həm də iri şəhərlərdə xeyli dayanıb dustaq götürürdü.

Bu müddətdə mən yol yoldaşlarımla daha yaxından tanış oldum. Onlardan xüsusilə 3 nəfərilə lap dostlaşdım. Bunlar qocaman kommunistlər idi: ukraynalı Letçenko, yəhudi Ginzburq və rus Savelyev.

Mən bunlardakı iradə möhkəmliyinə, uzaqgörənliyə, aydın dünyagörüşünə pərəstiş etməyə başladım. Özün bilirsən ki, azadlıqda olanda mən ümumiyyətlə, heç bir partiyaya mənsub deyildim və açığını deyim ki, buna o qədər də əhəmiyyət vermirdim.

Bu yoldaşlar dünyanın ən yaxşı, ən mətin, ən həqiqətpərəst insanları imiş. Bir təsəvvür et ki, bunların barəsində nə qədər haqsızlıq olsa da, yenə öz partiyalarından inciməmiş, ondan üz döndərməmişlər.

Mən bir dəfə bu barədə söz salanda prof. Savelyev dedi:

-Mikayılzadə, bu haqsızlığı Kommunist partiyası deyil, ayrı-ayrı, əslində kommunist olmayan şəxslər edirlər. Biz inanırıq ki, bu müvəqqəti haldır. Partiyamız və xalqımız bu vəziyyətdən xəbərsizdir. Gec-tez həqiqət bərqərar olacaq və biz azadlığa çıxacağıq.

DÖRDÜNCÜ MƏKTUB

Sevimli dostum!

Komsomolski şəhərində bizi qatardan düşürüb dəniz qırağındakı həbs düşərgəsində yerləşdirdilər. Burada bir neçə gün bizi dindirib-danışdıran olmadı. Hər şeylə maraqlanan yəhudi haradansa öyrənmişdi ki, bizi Kolimaya yola salacaqlar. Doğrudur, biz bunu təxminən bilirdik, ancaq yenə də dünyanın ən soyuq olan bir guşəsinə uzun müddətə aparılacağımız bizi xeyli kədərləndirirdi. Qafqazlı məhbuslar demək olar ki, tamamilə ruhdan düşmüşdülər.

İki gün beləcə sıxıntı içərisində keçdi. Üçüncü gün gündüz bizi kiçik dəstələrə bölüb güclü nəzarət altında gəmi vağzalına gətirdilər.

Burada "Felixs" adlı nəhəng bir okean gəmisi durmuşdu. Bizi ciddi yoxlamadan keçirib gəminin alt hissəsində yerləşən tryuma doldurdular.

Mən "doldurdular" deyirəm. Çünki tryumun qapısı olduqca balaca idi. Tryum yarıya qədər duz ilə doldurulmuşdu. Burada dustaqları bir-bir tryuma itələyir, bununla da öz vəzifələrini bitmiş hesab edirdilər.

Bizi gəmiyə mindirdikləri zaman göyertədə yaşlı bir dənizçi durmuşdu. O, əsgərlərin qoca və xəstə məhbusları təpikləyərək tryuma itələdiyini gördükdə üzünü yana çevirdi, ah çəkib, cib dəsmalını çıxardı, tələsik uzaqlaşdı. Mənə elə gəldi ki, o, gözlərini silir.

Son il yarımında mən birinci dəfə idi ki, bizim halımıza acıyan, rəhmi gələn insana rast gəlirdim.

"Felixs" gəmisinin tryumu olduqca böyük idi. Burada duzun üstündə iki mindən artıq dustaq yerləşdirilmişdi. Tryumda işıq yandırılmırdı. Yalnız gəminin illüminatorlarından düşən işıq içərini azca işıqlandırırdı. Bura o qədər basabas idi ki, adamlar demək olar ki, bir-birinin qucağında oturmuşdu. Belə vəziyyətdə gəmi Maqadana sarı yola düşdü.

Mən ömrümdə heç bir zaman gəmiyə minməmişdim. Buradakıların çoxusu da birinci dəfə idi ki, dənizə çıxırdı. Gəmi bizi yırğalayır, üzüb taqətdən salırdı.

Üçüncü gün dənizdə fırtına başlandı. Adətən sakit olan Oxot dənizi bu gün deyəsən əsəbiləşmiş, özündən çıxmışdı. Nəhəng dalğalar gəminin üstünə tökülür, az qala onu yuyub dənizin dibinə aparmaq istəyirdi. Biz gəminin alt tərəfində olduğumuz üçün bir çox halda havanı görə bilmirdik. Dalğalar gəmini öz qoynuna aldığına görə çox vaxt bizə elə gəlirdi ki, artıq batırıq.

Vəziyyəti belə gören gəmi heyəti lövbər salıb dayanmağı qərara aldı. Buna baxmayaraq dalğalar nəhəng gəmini bir qayıq kimi atıb-tutur, gah bu, gah o tərəfə əyirdi.

Tryumdakıların vəziyyəti olduqca acınacaqlı idi. Onların demək olar ki, əksəriyyəti ürək bulanması və qusmaqdan halsız olub, yoldaşlarının üstünə yıxılmışdı. İçərini pis qoxu bürümüş, hər tərəfdən ögümə, zarıltı və ah-uf səsləri gəlirdi.

Adətən bütün insanlar çətinliyə düşən vaxtı Allaha xatırladıqları kimi, burada da tez-tez yada salırdılar, doğrudur, hamı yox. Burada müxtəlif dinlərdən, bu dinlərin müxtəlif təriqətlərindən, müxtəlif millətlərdən olan adamlar ibadət edir, Allaha yalvarır, özlərinin bu bəladan xilas olmalarını xahiş edirdilər.

Mən bir küncə qısılib oturmuşdum. Bu zaman kiminsə əli kürəyimə toxundu. Çevrilib baxdıqda yəhudini gördüm. O, hətta belə vəziyyətdə də zarafatla dedi:

-Bilirsinizmi, mən bu mənzərəyə baxdıqca yadıma nə düşür? Qiyamət günü! Axı ruhanilər deyirlər ki, o dünyada hərə öz dilində və dinində yalvaracaqdır. Bax indi bu saat burada qiyamətdir və bunlar da Allaha yalvarırlar. Ancaq Allah "rəhmlidir" - bizə heç bir şey olmayacaq.

Belorusiyalı keşiş Milovanoviç yəhudinin bu amansız kinayəsini eşitcək ilan vurmuş kimi yerindən sıçradı:

-Lənətə gəlmiş cuhud! Heç olmasa belə bir gündə sus, allahla işin olmasın.

Yəhudi keşişin bərk hırslandıyını gördüsə də, yenə zarafatından əl çəkmədi:

-Bizi bu bəlaya salan elə Allah özü deyilmi? Daha ona nə yalvaraq?

Keşiş hırs ilə üzünü yəhudidən çevirib:

-Məlun İuda! - deyə acıqla tüpürdü.

Beləliklə axşam oldu. Gecə saat 10-a yaxın dəniz nisbətən sakitləşdi və gəmi yola düşdü.

Doqquzuncu gün səhər vaxtı artıq Maqadana yetişdik. Bura dəniz sahilindəki alçaq dağın sinəsində yerləşmiş yeni şəhərdir. Bizi gəmidən düşürüb böyük bir mühafizə dəstəsinin müşayiətilə sahilə gətirdilər. Burada mühafizəçilərin sayı ikiqat artırıldı. Mən yəhudidən bunun səbəbini soruşduqda o dedi:

-Bilirsinizmi, bura yeni şəhərdir. Əhalinin çoxu dəfələrlə həbsxanaya düşənlər, sürgün edilənlər və başqalarıdır. Bu saat bizi bu qaraul dəstəsinin əlindən almaq şəhər əhalisi üçün su içmək kimi bir şeydir. MVD orqanları bunu bildiklərinə görə nəzarəti bu qədər gücləndirirlər.

Prof. İvanov sözə qarışdı:

-Nahaq yerə ehtiyat edirlər, çünki maqadanlılar yalnız oğru-əyriyə rəğbət bəsləyirlər. Bizim kimiləri isə göresi gözləri yoxdur.

Yəhudi gülümsündü:

-Stalin onlara da təsir edə bilmişdir. Bizdən kimin xoşu gəlir ki, onların xoşu gəlsin?

Bizi şəhərin şimal-şərqindəki köçürmə həbsxanasına gətirib olduqca böyük kameralara yerləşdirdilər.

Burada məlum oldu ki, bizdən 5 gün əvvəl gətirilmiş məhbuslar da müvəqqəti olaraq Maqadan yaxınlığındakı həbs düşərgəsində saxlanılır. Deyilənlərə görə onları da bizə qoşub hamımızı birlikdə şimala - Kolımayə aparacaqlar.

İki gündən sonra bizi kameralardan çıxardılar. Hər bir "növu" (yəni eyni bir maddə üzrə həbs edilmiş şəxs) ayrıca dəstələrə ayırdılar. Biz "faşistlər" də ayrı bir dəstədə idik. Dəstəmizdə 500-ə qədər məhbus var idi. Yoldaşlarımızın əksəriyyəti 40 yaşından yuxarı şəxslər idi. Tək-tək 30-35 yaşlılar var idi. Bunların hamısı uzun müddət MVD zirzəmilərində əzab çəkmiş adamlar idi. Zəif, ariq, saç-saqqal basmış, cansız kişilər. Bəzi yoldaşlar ciddi xəstə idi; lakin burada müalicə olunmaq qeyri-mümkün bir şey idi. Müalicə edən həkim və ya feldşer (istər məhbus olsun, istərsə də azad adam) "58" maddəsini eşidən kimi deyirdi:

-Bütün dünyada faşistlərin kökünü kəsməyə çalışırlar. Sən hələ sağ olduğuna şükür etmirsən?

Bütün bunlardan başqa yoldaşlarımdan demək olar ki, hamısının xeyli avadanlığı vardı (yüngül yatacaq, yemək, paltar və s.). Hətta bakılı mühəndis Məmmədov Cəbrayılın (özü də axsayırdı) iki bağlaması və bir çamadanı var idi. Mənim yüküm lap yüngül olduğuna görə, dərdim də yüngül idi, çünki hələ adlarımızı yoxlayan zabit bir özümüzə, bir də avadanlığımıza baxıb başını bulamış:

-Bu cır-cındırlarla siz o yerlərə çətin gedib çıxı bilərsiniz, - demişdi.

Həbsxanada hər bir cındırın belə müəyyən qiyməti olduğu üçün, əlbəttə, heç kəs öz avadanlığını qoyub getmədi.

Sentyabr ayının 4-də bizi güclü qaraul altında şəhərdən çıxardılar. Şəhərin kənarında biz başqa doqquz dəstə dustağın hazır vəziyyətdə durmuş olduğunu gördük.

10 dəstədə cəmi təxminən 5000 adam var idi. Birinci dəstədə adam öldürənlər, ikinci dəstədə - böyük məbləğdə dövlət pulunu mənimsəyənlər, üçüncü dəstədə peşəkar xuliqanlar, dördüncü dəstədə peşəkar xırda oğrular, beşinci dəstədə "faşistlər", yəni siyasi məhbuslar, altıncı dəstədə quldurluq edənlər, yeddinci dəstədə böyük oğurluq edənlər, səkkizinci dəstədə qəlp pul kəsənlər və saxta sənəd düzəldənlər, 9-cu dəstədə həbsdən qaçanlar, onuncu dəstədə siyasi məhbus olan qadınlar gedirdi.

Bu adamların hamısının cəza müddəti 10 ildən 25 ilə kimi idi.

Bizim dəstədəkilərdən başqa, qalan adamların böyük əksəriyyəti 20-30 yaşlı gənclərdən ibarət idi. Bu gənclər möhkəm bədənli, sağlam və cəld idilər. Həm də bunların çoxunun avadanlığı yox idi.

Gündüz saat 10 radələrində Maqadan şəhərini arxada buraxıb qarşıdakı dağlara doğru hərəkət etməyə başladıq. Qaraul rəisi hər bir dəstənin yanında bir qədər dayandıqdan sonra qayda-qanunları izah etməyə başladı:

-Gündə 50-60 kilometr yol gedəsiyik. Yollarda demək olar ki, heç bir düşərgə və ya daldanacaq yeri yoxdur. Biz çöldə gecələməli olacağıq. Bu, əlbəttə, sizin üçün çətin olacaq. Lakin mənzil başına gedib çatmaq sizin özünüzdən asılıdır. Dəstələrdən geri qalmaq və ya qaçmağa kiçik bir təşəbbüs göstərmək yerindəcə güllələmək ilə cəzalandırılır.

Dəstələr sürətlə irəliyə doğru yürüyürdü. Hər iki saatdan bir 10 dəqiqəlik dinclik verəndən sonra bizi yenidən şimala doğru qovurdular. Axşama yaxın, irəlində bir həbs düşərgəsi görüldü. Burada 4-cü dəstədəki məbusları təhvil verib sürətlə düşərgədən uzaqlaşdıq. Rəislərin fikrinə görə düşərgə yaxınlığında gecələmək təhlükəli olarmış. Gecədən bir qədər keçmiş bizi meşənin kənarında əylədilər. Hər dəstədə bir neçə tonqal qalandı və biz tonqalların qırağında bir-birimizə qısılib yatdıq.

Günlər bir-birinin ardınca gəlib keçirdi. Artıq cəmisi 4 dəstə qalmışdıq: 1-ci, 6-cı, 10-cu və biz. Daha doğrusu, adam öldürənlər, quldurluq edənlər, məbus qadınlar və siyasi dustaqlar.

Şimala doğru irəlilədikcə hava daha da soyuqlaşır, gecələr isə xüsusilə dözülməz olurdu. Biz yorğandan başqa demək olar ki, bütün avadanlığımızı yollarda atıb getmişdik. Əvvəllər gündə 50-60 km gedirdiksə, indi 30-35 km-i güclə qət edirdik. Dəstələrdən, xüsusilə bizim dəstədən yorulanlar və xəstələnənlər var idi. Lakin geriye qalmağın güllələnmə ilə nəticələncəyini bilirdik. Çünki hələ dünən Saveli Lazarev adlı bir yoldaşımız sancıldığı üçün qəflətən qarın içərisinə yıxılmış və nəzarətçilər tərəfindən yerindəcə güllələnmişdi. Odur ki, artıq heç kim yorulduğunu və xəstələndiyini biruzə vermir, imkanı olmadıqda isə yoldaşlarının köməyi ilə irəliyə doğru hərəkət edirdi.

Biz, bütün bu əzabları, haqsızlıqları görənlər, bu zalımlara qarşı heç bir şey edə bilmirdik. Nəinki günahsız olaraq güllələnən yoldaşlarımızı, hətta özümüzü belə müdafiə edə bilmir, etiraz səsimizi ucalda bilmirdik. Dünyada insan üçün ağır olan şeylərdən birisi də, onun alçalmasıdır. Biz nə qədər vüqarlı olsaq da, silah qarşısında alçalır, öz hüququmuzu müdafiə edə bilmirdik. Doğrudan da, göresən həyat nə üçün belə qurulub? Bəziləri əmr etməli, bəziləri isə tabe olmalıdırlar. Bəziləri istədiyini etməli, bəziləri isə dinməzəcə itaət etməlidirlər.

Daha iki gün keçdi. İndi bizim dəstəmiz tək qalmışdı. Biz əbədi buzlar ölkəsinin içərisinə - Kolima çayının mənsəbinə doğru irəliləməkdə davam edirdik. Fəqət gecələr yatmağımız mümkün olmurdu. Çünki yer qar, üst də qar idi. Hətta nəzarətçilər özləri də bərk yorulmuşdular. Bizi birtəhər mənzil başına çatdırıb, tez geri qayıtmaq arzusunda idilər. Biz isə gündən-günə deyil, saatdan-saata, dəqiqədən-dəqiqəyə zəifləyir və daha yavaş gedirdik.

* * *

Elə bu vaxt Kobilyatski qəflətən çox ağır şəkildə xəstələndi. Bütün yoldaşlar, hətta keşiş Milovanoviç də onun qayğısına qalır, qoltuğuna girib irəli aparırdı.

Axşam üstü Kobilyatski daha yeriye bilmədi. Özü razı olmasa da, biz onu növbə ilə dalımıza götürür, geridə qalmasına yol vermirdik. Çünki bunun nə ilə nəticələncəyini bilirdik.

Lakin biz özümüz də güclə hərəkət edirdik. Kobilyatskini dalımıza aldığımıza görə bir qədər də yavaş yeriməyə başladıq. Bu, nəzarətçilərin gözündən yayınmadı.

Onlar dəstəni saxladılar. Bütün yalvarış və təhdidlərimizə baxmayaraq, Kobilyatskini əlimizdən aldılar.

Yəhudi, Savelyev, Qruşevitski və mən onların üstünə atıldıq: biz yoldaşımızı bəri, nəzarətçilər o yana dartırdılar. Başımızın üstündən bir neçə güllə atıldısa da, buna əhəmiyyət vermədik.

Savelyev dedi:

-Vətəndaş nəzarətçilər, bu adamın xəstəliyi kor bağırsağın tutmasıdır, tezliklə sovuşub gedəcək. Onsuz da duracağa az qalıb, qoyun dalımızda aparaq.

-Axı bunun sizə nə ziyanı? - deyə mən yumşaqılıqla soruşdum.

Nəzarətçi cavab əvəzinə əlindəki rezin şallağı iki-üç dəfə başıma endirib, məni dəstənin içərisinə itələdi.

Yoldaşlarımı da döyə-döyə dəstəyə qoşdular və bizi irəliyə qovdular.

Kobilyatski qarın içində qaldı.

Həç 1 km aralanmamışdıq ki, arxadan güllə səsi eşidildi. Hamı papağını çıxartdı; bizim əziz yoldaşımız belə həlak oldu.

* * *

-Ey, faşist! Zirək tərpənsənə!

-Tez olun, heyvanlar, sizdən ötəri bu soyuqda çoxmu qalacağıq?

-Hey, qoca köpək, bir az zirək tərpənsənə!

10-15 nəfər əli tüfəngli nəzarətçinin və bir sürü avçarka itlərinin qabağına qataraq apardığı çoxlu dustaqların hərəkət etdiyi yolda yalnız bu sözlər eşidilirdi.

Hava olduqca soyuq idi, 40⁰-lik bu şaxtada özlərini duracağa daha tez yetirmək üçün nəzarətçilər bu məzlum insanları tələdirir, söyür və təhqir edirdilər.

Məhbuslar içərisində qocalar və xəstələr də var idi. Əgər biz bu adamlara arxasındakı şələsi çox ağır olan bir-iki nəfəri də əlavə etsək, dəstənin çox yavaş yeriməli olduğunu görürük.

Dəstə doğrudan da çox yavaş hərəkət edirdi. Həm yorğunluq, həm aclıq, həm də ruhi düşgünlük tez-tez yeriməyə imkan vermirdi. Nəzarətçilər bu ağır tərpənmədən hiddətlənir, əllərindəki rezin qamçılarla geri qalanların kürəyini ölçür, insanı didməyə hazır olan avçarkaları məhbusların üzərinə qışqırırdılar.

Birdən şimal təbiətinə uyuşmayan sərt bir külək qopdu. Nəzarətçilər üç mərtəbəli ana söyüşləri söyləyərək daha artıq tələsməyə başladılar. Külək viyıldayaraq qarın insanların üzərinə çırpır, qabağa çıxan qar topaları adamların tez-tez yerə yixilmalarına səbəb olurdu. Tezliklə yüklülər öz yüklərini atmalı, zəiflərə və qocalara kömək etməli oldular.

Gecə düşürdü. Duracağa çatmaq ümidindən əl çəkən nəzarətçilər dəstəni gecələmək üçün çölün ortasında saxlamağa məcbur oldular. Əldən düşmüş, yorulmuş insanlar bu dayanmağı özləri üçün xoşbəxtlik hesab etdilər. Hamı yorğunluğunu çıxarmaq üçün qalın qarın üstündə oturdu. Lakin tezliklə məlum oldu ki, ayağa durub hərəkət etməsələr, bu tufanda donub məhv olacaqlar. Nəzarətçilər öz xizəklərinin üstündə dəstənin başına fırlanır və nisbətən özlərini

gümrah hiss edirdilər. Məhbusların isə aclıq və yorğunluqdan ayağa durmağa taqətləri yox idi. Onlar artıq 23 gün idi ki, belə şəraitdə şimala doğru irəliləyirdilər. Lakin indi, donub öləcəklərini hiss etdikləri bir anda, sanki onlara pəhləvan qüvvəsi verildi. Həyat eşqi bu adamları ayağa durmağa məcbur etdi. Onlar bir-birindən tutub göz-gözü görməyən zülmət içərisində kiçik bir sahədə dövrə vurmağa başladılar.

Yorğunluqdan dizlər bükülür, aclıqdan mədə ağrıyır, yuxusuzluqdan başlar partlamaq dərəcəsinə gəlirdi. Lakin çöllükdə donmamaq, məhbusluqda ölməmək üçün bu məzlum insanlar sabaha qədər tufanın qabağında, qarın üstündə təpik döyməli oldular. Ara-sıra yıxılanları zorla ayağa qaldıraraq yanlarıca sürüyür, ölmək vacib olan bu adamları ölməyə qoymurdular.

Keşiş Milovanoviç məndən 2 adam irəlində idi. Birdən dəstədən üzülüb qarın içərisinə yıxıldı. Ətəyindən tutduğum Qorbatovski bunu görcək ayaq saxladı. Cəld keşişin yanında yerə çöməlib: -Sizə nə oldu, atacan, - dedi, - niyə yıxıldınız?

Keşiş üzgün bir halda:

-Ölürəm, daha yeriməyə taqətim yoxdur, - dedi.

Qorbatovski onu yerdən qaldırmaq istədikdə, keşiş hirsələndi:

-Ay allahın bəndəsi, - dedi, - məndən əl çəksənə. Ölməyə də qoymayacaqsan?

-Yox, - deyərək Qorbatovski inamla səsləndi və Milovanoviçi ayağa durquzub, özü ilə mənim aramda yeriməyə məcbur etdi. Keşiş bir-iki addım atdıqdan sonra özünü təkrar yerə vurdu.

Bu dəfə Qorbatovski onu ayağa qaldıraraq, üzünə iki sərt sille vurdu və :

-Əgər yeriməsəniz, sizi döyə-döyə öldürəcəyəm, - dedi. Milovanoviçi zorla özümüzə sürüməyə, yeritməyə başladı. Ölüm az qala ağızını açaraq yüzlərlə qadının və uşağın intizarla gözləməkdə olduğu bu adamları məhv etməyə çalışır, lakin buna nail ola bilmirdi.

Yavaş-yavaş səhər açılır, dan yerinə səda düşürdü. Fırlanmaqda olan bu dəstənin irəlisində gedən Qorbatovski sabahın alatoranlılığında fırlanıqları sahənin ortasında 3-4 qaraltı gördü. İldırım vurmuşlar kimi dəstədən ayrılıb qaraltılara yanaşdı. Bunlar gecə vaxtı taqətsizlikdən yoldaşlarından üzülüb, qar içərisinə yıxılanların cəsədi idi.

Məhbuslar Qorbatovskinin ardınca cəsədlərə yanaşdılar, bəziləri onları ovmaq, süni nəfəs vermək niyyətinə düşsə də, professor Savelyev irəli yeriyib qısa müddətli müayinədən sonra ayağa qalxdı və:

-Onları narahat etməyin, - dedi.

Havanın hədsiz soyuq olmasına baxmayaraq, hamı bir nəfər kimi papağını çıxartdı. Müsəlmanlar yoldaşlarına baxaraq papaq çıxartdıqlarsa da, ürəklərində öz adətlərinə nəsə pıçıldadılar. Hətta qoca Əsəd kişi tələsik bir fatihə surəsi də oxudu. Bu cəsədlərin önündə, müxtəlif dinlərə və təriqətlərə mənsub olan bir neçə ruhani var idi. Lakin onların hamısı vaxtsız ölənlərini əfv etmək üçün Allaha yalvarırdılar.

Siz ey insanlar! Məgər burada da sizi çətin gündə ölümün ağızına verən Allaha sitayiş etməkmi lazım idi?

* * *

24-cü gün biz nəhayət ki, lazım olan yerə gəlib çıxdıq. Mən gəlib çıxdıq deyirəm. Lakin axırncı km-ləri biz demək olar ki, addımlamır, sürünürdük. Həyat eşqi çox qüvvətli olurmuş. Mən vaxtilə Cek Londonun əsərlərini oxuyan zaman insanın həyat uğrunda bu qədər böyük əziyyətlərə dözə biləcəklərinə inanmırdım. Amma bunu görəndən, öz bədənimdə hiss edəndən sonra başa düşdüm ki, Cek London insanın həyat eşqinə aid tam həqiqət deyil, onun yalnız kiçik bir hissəsini təsvir etmişdir.

Bizi qapı ağzında çox saxlamadılar. Tələm-tələsik yoxlayıb yeməxanaya apardılar. Burada daxili nəzarət dəstəsinin rəisi yerli məbuslara müraciət edib:
-İndi onları özünüz yerbəyer edin, - dedi, - bu gecə vaxtı düşərgə rəisini narahat etməyə dəyməz.

Dustaqlar köməkləşib bizi baraklara çəktilər və öz imkanları daxilində rahatladılar.

BEŞİNCİ MƏKTUB

Əzizim!

Bəziləri sənədlərə əsasən sübut edə bilərlər ki, bizdə heç bir zaman katorqa olmamışdır. Mən mübahisə etmək istəmirəm. Lakin Qorki vilayəti ilə Kostroma vilayətinin meşələrində yerləşən Unja və Vetluqa, Komi MSSR, xüsusilə Sibir və Kolima həbs düşərgələrində saxlanılan siyasi məbusların vəziyyətini qısaca da olsa danışmaq istəyirəm. Bundan sonra kimin haqlı, kimin haqsız olduğu bəlli olar.

Biz səhər saat 4-də verilən “qalx” işarəsilə ayağa durub basa-basla suşilkadan (paltar qurudulan yer) gətirilmiş qıvcırmış iy verən paltar və keçə ayaqqabılarımızı geyir, qonşu otaqda yerləşən əlüzyuyanda yuyunur, tələsik sıraya düzülüb yeməxanaya gedirdik.

Yeməxana təqribən 500 adam otura bilən böyük bir zaldan ibarət idi. (Buradan, eyni zamanda, iclaslar və yığıncaqlar üçün də istifadə edilirdi.)

Heç vaxt qızdırılmayan bu zalda titrəyə-titrəyə oturub yeməyin verilməsini gözləyirdik.

Yeməklərin təkəcə adı (hələ dadı o yana dursun) adamın iştahasını küsdürürdü: “Balıq supu” darı, perlovka və ya seçkadan bişirilmiş yağsız, bozbulanıq bir mayenin içərisinə tökülmüş qoxuverən balıq sümüklərindən ibarət idi. Bu supu nəinki qeyri-rus millətlər, hətta “uxa” deyəndə ağzının suyu axan şimallılar belə yeyə bilmirdilər. Əslinə baxsan, bu supu yemək özü bir növ ustalıq tələb edirdi. Çünki sür-sümük adamın ağzına batır, boğazına ilişirdi. Hər halda ac mədəni doldurmaq üçün biz bu supdan istifadə edirdik. Bundan ötəri hər 2-3 adama bir parça kətan götürür, onu boşqabın üstünə salır və supu kətandan keçirib yeyirdik.

Təsadüfi hallarda “qaluşki” və “noxud supu” da verilirdi. “Qaluşki” qaynanmış suyun içərisinə tökülmüş fındıq boyda xəmir parçalarına deyilir. “Noxud supu”nun isə içində noxudu ancaq axmaqlar axtara bilərdilər, çünki bu, deyilənlərə görə, yaşıl noxudun əzilmiş imişi. Müxtəsər desək, yaşıl rəngli qatı bir su.

İkinci yemək sıyıq olurdu. Ruslar buna "Kaşa ni s çem" (heç nəsiz sıyıq) deyirdilər. Bu sıyıqlar suda bişirilmiş və büsbütün yağsız verilən darı, seçka, perlovka, vələmir, arpa və qaraca yarmasından ibarət olurdu. Həm də bunları gah həddən ziyadə şit, gah da qəderindən şor edirdilər.

Bundan sonra hər adama 3 kilə balığı verildirdi. Qarnımıza bir şey getsin deyə, biz onları bütöv-bütöv ağızımıza atıb yeyirdik. Çörəyi ən axırda verirdilər ki, özümüzə işə götürək. 200 qram palçıq kimi qara çörək bizim səhər və günorta normamız idi.

Yeməxanadan birbaşa darvazaya tərəf gedirdik. Orada bizi sayıb iş yerinə aparən qaravulçulara təhvil verirdilər. Biz 2-2 əl-ələ tutub getməliydik. Belə olduqda guya bizi saymaq asan olurmuş. Hər 2 briqadanı bir qrup gözetçi aparırdı. Gözetçilərin 2-si irəlidə, 2-si arxada, 2-si sağda və 2-si solda gedirdi. Qabaqda gedən gözetçilər əllərindəki nazik uzun kəndirin ucunu daldakı gözetçilərə verirdilər. Beləliklə, biz kəndirlərin arasında gedirdik. Kəndirlərə zəncirli ovçarka itləri buraxılırdı ki, kənara tərənən olmasın.

Təxminən 5-6 km yol getdikdən sonra dincəlməyə dayanırdıq. Lakin ayaq üstə durmağa icazə verilmədiyindən biz ya çömbəltmə oturmaq, ya da qalın qarın içərisində uzanmalı idik. 5 dəqiqəlik dincəldikdən sonra (perekur - papiros çəkmək üçün vaxt) yola düşürdük.

Təxminən saat 6-da, 7-yə bir qədər işləmiş gəlib iş zonasına çatırdıq. Burada bizi sayıb zona keşikçilərinə təhvil verirdilər. Buradan gedib alətləri götürənə və iş yerinə çatana kimi saat 7 olurdu. İş zonasının keşikçiləri zəngləri çalırıdılar. İş başlanırdı.

Biz meşədə bütün işləri əl ilə görürdük: iri, əsrlik ağacları mişarlayır, qol-budağını qırır, lazım olan ölçülərdə doğrayır, at arabası ilə "lesobirja" deyilən sahələrə daşıyıb yığırıdık. Bu iş nəinki ömründə əlinə balta və mişar götürməyən, ağır iş görməyən, ac, zəif və üzgün məhbuslar üçün, hətta peşəkar meşəqıranlar üçün də çox ağır iş idi.

Bəla burasındadır ki, biz oturub dincimizi də ala bilmirdik. Doğrudur, bizi heç kim işləməyə məcbur etmirdi. Lakin, əvvələn 35-40 dərəcə şaxtada işləməyib oturmaq - donub ölmək demək idi. Buna görə də biz dayanmadan işləməli olurduq. İkincisi də, briqada planı doldurmasa idi, müxtəlif cərimələrə məruz qalırdı - çörək normasının azaldılması (guya ki, çox imiş), 1-ci və 2-ci yeməyin verilməməsi, çimmək vaxtının gecikdirilməsi, evə məktub yazmaqdan məhrum olunma və s. Bu sonuncu cərimə ən pisi idi, çünki bizə hər iki ayda bir məktub yazmağa icazə verildirdi. Bundan da məhrum olmaq - dünyadan əl üzmək demək idi. Məhz bu məktub məsələsi bizi var qüvvəmizlə işləməyə məcbur edirdi.

Gündüz saat 1-də nahar tənəffüsünü bildiren zənglər çalınırdı. Biz, böyük tonqallar qalayır və donub buza dönmüş çörəyi qızdırıb yeyirdik. Soyuqdan oturmaq mümkün olmurdu: od üzümüzü qarsır, paltarlarımızı ütürdüsə də, küreyimiz soyuqdan qovuşurdu. Belə olduqda biz bir-birindən aralı 2 tonqal qalayır və aralıqda otururduq. Qarı bir hisli vedrəyə doldurub odun üstündən asır, eridib çay yerinə içirdik. Burada heç bir qab olmadığı üçün çayı elə vedrədənə başımıza çəkirdik. Şimalın güclü şaxtasında çayın (çaysız) soyuması üçün 1-2 dəqiqə vaxt lazımdır.

Hiss olunmadan tənəffüs qurtarır və biz yenidən işə başlayırıdık.

Axşam saat 7-də iş qurtarırdı. Bizi təzədən sayıb qaravullara verirdilər. Biz düşərgəyə tərəf həvəslə irəliləyirdik, lakin yorğunluq və aclıq öz qüvvəsini bildirdiyindən o qədər də sürətlə gedə

bilmirdik. Səhər 1 saat 30 dəqiqəyə - 2 saata gəldiyimiz yolu, qayıdarkən 2 saat 30 dəqiqəyə - 3 saata qət edirdik.

Bu zaman göz-gözü görmürdü, biz tez-tez qalın qarın içərisinə yığılırdıq. Axşamın şaxtası üzümüzü yandırır, ağız və burnumuzdan çıxan hava biğ və saqqallarımızda donaraq salxım-salxım buza çevrilirdi.

Təxminən saat 10-da düşərgəyə çatırdıq. Yenə də sayılır və baraklara doluşurduq. Tələsik alt paltarına qədər soyunub “ev paltarlarını” geyir və yeməxanaya tərəf yüyürükdük.

Axşam yeməyi - sup, sıyıq və 100 qram çörəkdən ibarət olurdu. Yorğunluq və yuxusuzluqdan biz bu yeməyi güclə çeynəyirdik. Yeməyin verilib qurtarması, adətən gecə saat 11-ə, bəzən isə lap 12-yə çəkirdi. Bundan sonra biz baraka qayıdır, ölü kimi düşüb qalırdıq.

Otaq xidmətçisi olan məhbus (dnevalğny) bizim yaş paltar və keçə ayaqqabılarımızı dalına şələləyib suşilkaya aparır və səhər saat 4-ə bir az qalmış qaytarıb gətirirdi.

Biz sutkada cəmisi 4-5 saat yatırdıq. Özü də o cür aclığın və ağır zəhmətin müqabilində.

Məhz buna görə də məhbusların əksəriyyəti o dərəcədə üzgün idi ki, onlara “doxodyaka” (zəiflikdən ölüm ayağına gəlib çatmış adam) deyirdilər.

Məhbusların acınacaqlı vəziyyəti xüsusilə hamamda daha aydın görünürdü... buğun içərisində yançaqlarında və budlarında belə ət qalmamış, sümükləri dikəlmiş, gözləri çuxura düşmüş, saç-saqqal basmış, zəiflikdən güclə tərpanən insanlar...

Bir neçə kəlmə düşərgənin sanitariya vəziyyətindən danışmaq istəyirəm: bizi ayda iki dəfə çimdirirdilər. Alt paltarları çox çirkli və yamaqlı olur, hər 2-3 adama bir əlüz dəsmalı verirdilər.

Otaqların divarlarına iki qat nara (taxt) vurulmuşdu və biz onların üstündə yan-yana yatırdıq. Bizə, içərisinə vaxtilə küləş doldurulmuş döşək və balış vermişdilər. Lakin uzun illər istifadə olunduğu üçün bunların içindəki küləş əzilib un kimi olmuş və artıq heç bir şeyə yaramırdı. Buralarda küləş, dəniz otu və s. tapılmadığından biz bu daş kimi yataqdan istifadə etməli olurduq. Üstümüzə köhnə, cırıq, çirkli adyal örtür, bir-birimizə qısılib yatırdıq. Baraklarda daima peç yandırıldığı üçün çox da soyuq olmurdu.

Mədəni-məişət məsələsi lap bərbad idi. Düşərgənin leksikonunda radio, kitab, qəzet, dəftər, qələm və s. kimi sözlər yox idi.

Düşərgədə istər böyük, istərsə də kiçik vəzifəli şəxslər bizi “faşist” deyə çağırır, yerli-yersiz söyür, təhqir edir və hətta döyürdülər. Bu sahədə qeyri-rus xalqlardan olan məhbusların vəziyyəti daha pis idi. Onları “çuçmek”, “yoldaşı”, “salyonny” və s. təhqiramiz, hətta biabırçı adlarla çağırırdılar.

Düşərgədə “sançast” adlanan, iki otaqdan ibarət bir tibb məntəqəsi var idi. Lakin burada həkimdən və dərmandan başqa nə desəniz tapmaq olardı.

Doğrudur, məhbusların içərisində nəinki çoxlu təcrübəli həkim, hətta tibb elmləri namizədi və doktoru olan adamlar da var idi. Fəqət onların heç birisi bu “tibb məntəqəsində” işləmək istəmirdi. Bir dəfə bunun səbəbini professor Savelyevdən soruşduqda o dedi:

-Bilirsinizmi, həkimlik sənəti - yalnız insanın səhhətini qorumaq üçündür. İnsanın səhhətini qorumayan həkim - həkim deyil. Bu tibb məntəqəsində xüsusi qaydalar var: hər gün cəmisi 25 adamı işdən azad etmək, ancaq 10 adamı palatada yatırımaq olar - normadan kənara çıxmaq olmaz. Yaxşı, bəs xəstə 25 deyil, artıq olsa necə etməli? Xəstə ola-ola işəmi göndərməli? Qanuna görə bəli! Lakin vicdanı olan həkim belə “qanunlara” baxa bilərmi? Əlbəttə, yox! Odur ki, əzizim, “tibb məntəqəsində” işləyib vicdanımızı ləkələməkdənsə, meşədə işləyib təmiz vicdanla gəzirik.

Mən etiraz etdim:

-Axı indi orada tibb elmindən başı çıxmayan adamlar işləyir. Siz buna necə baxırsınız? - dedim.

Professor azacıq gülümsünüb:

-Qardaş, - dedi, - biz meşədə də, zonada da öz yoldaşlarımıza tibbi yardım göstərməyə hazırıq. Onsuz da köməyimiz müayinə və məsləhətdən ibarət olur. Dərman isə nə məntəqədə var, nə də bizdə. Yox, qardaş, mən həkim ola-ola xəstə adamı meşəyə göndərə bilmərəm, hər cür xəstəni yalnız kinə, aspirin və bromla müalicə edə bilmərəm. Bəzən elə olur ki, məhbus gecə xəstələnir. Səhər onu karsərə salırlar. Onu karserdən çıxartmağa ixtiyarım yoxdursa, - mən nə həkimiyəm? Yox, yaxşısı budur ki, nə gözüm görsün, nə könlüm bulansın.

Həbs düşərgəsində bizim şikayət ərizələri vermək hüququmuz da yox idi. Qoca Əsəd kişinin dediyi kimi “bizə nə allah allahlıq etmirdi, nə bəndəsi bəndəlik.”

Günlər gəlib keçirdi.

Biz yavaş-yavaş bir-birimizə isinişir, çətinliklə olsa da, vəziyyətə alışırıdık. Qışda, havanın temperaturu 40-dan yuxarı olduqda, adətən, bizi işə aparmırdılar. Bu zaman biz beş-beş, on-on toplaşır, bir-birimizin dərini soruşur, müxtəlif mövzularda söhbət edirdik. Zaman keçdikcə azsavadlı və savadsızlar savadlılardan elm öyrənməyə, ziyalılar elmi mübahisələr etməyə başladılar. Ayrı-ayrı baraklarda müxtəlif əcnəbi dilləri öyrənən “dərnəklər” ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, siyasət, incəsənət və s. “guşələri” əmələ gəldi. Bu “dərnəklərdə” məhbuslar müəyyən bir dili mükəmməl bilən şəxslərin rəhbərliyi ilə əcnəbi dil öyrənir, elmin ayrı-ayrı sahələrilə maraqlananlar ayrı-ayrı yüksək savadlı şəxslərin yanına toplaşır və mübahisə edirdilər.

Mən, təbii ki, ədəbiyyat həvəskarları ilə bir küncə çəkilirdim. Burada biz Qərb və Şərqi görkəmli yazıçıların əsərlərini təhlil edir, ədəbi janr, üslub, forma və s. danışırdıq. Bu qrupda müxtəlif millətlərdən olan ona qədər şair, nasir və ədəbiyyat həvəskarı var idi. Biz bir-birimizlə rus dilində danışırdıq. Başqa cür mümkün də deyildi, çünki biz bir-birimizin dilini bilmirdik. Rus dili bizim üçün bir vasitəçi, köməkçi olmuşdu. Mən Bakıda olanda rus dilini yaxşı bilmirdim. İndi isə əməlli-başlı öyrənmişəm. Bu dilin köməyiylə nə qədər yeni şey öyrənmiş, nə qədər yeni insanlarla tanış olmuşam...

ALTINCI MƏKTUB

Sevimli dostum!

Bu vaxta qədər sənə yazdığım məktublarda mən 1937-ci ildən ta ki, müharibə başlanana qədər başıma gələn qəziyyələri yazmışam, indi bu məktubumda müharibə başlandıqdan bu vaxta kimi günümün necə keçdiyini danışmaq istəyirəm.

Müharibənin başlanması xəbərini mən Yaqutstanın şimalındakı həbs düşərgələrində olarkən eşitdim. Biz, siyasi dustaqlar, bu xəbəri ağır bir faciə kimi qəbul etdik. Demək olar ki, hamımız bir nəfər kimi ərizə yazıb könüllü olaraq vətənimizi müdafiə etmək istədiyimizi bildirdik. Təəssüf ki, bizə hətta rədd cavabı belə verilmədi. Bizi vətəndaş saymadıqları kimi, vətəni müdafiə edə biləcək bir insan da hesab etmədilər.

Ətraf düşərgələrdən isə adi cinayətlər üstündə həbs olunmuş məbusları təcili olaraq cəbhəyə göndərilmək şərti ilə azad edirdilər.

Qəribədir... oğru, quldur, qatil və s. vətəni müdafiəyə layiq sayıldığı halda, biz layiq olmadıq.

Müharibənin ilk həftələrindən başlayaraq, bizi daha güclü mühafizə dəstəsi qoruyurdu. Nəzarətçilərin rəftarı son dərəcə dözülməz, yeməyimiz isə getdikcə pis olurdu. Əvvəllər gündə 10 saat işlədiyimiz halda, indi 11-12 saat, bəzən daha artıq işləyirdik. Müharibənin gedişi haqqında heç bir şey bilmirdik.

İllər gəlib keçdi. Bu vaxt ərzində mən Komi MSSR, Ural və Cənubi Sibirin həbs düşərgələrində oldum. Bu yerlərdə mən hər dəfə bir parça kağız tapır, sırıqlımın tikişlərinin arasında gizlətdiyim kiçik qələmlə öz son əsərimi yazırdım. Mən onu meşədə, ağac qıranda, şaxtada yer qazanda, vaqonda yol gedəndə yazır (düşərgədə bu mümkün deyildi), gizləncə yorğanımın içinə yığırdım. Əgər onu çölə ötürmək mümkün olsaydı...

Ayaz, əzizim! Mən həmişə inanmışam və yenə də inanıram ki, xalq bu vəziyyətdən xəbərsizdir; bir qismi aparılan gurultulu təbliğata inanıb bizi həqiqətən düşmən hesab edir, əksəriyyət isə vəziyyətin son dərəcə gərgin olduğunu görüb susur.

Mən bunu artıq bir neçə dəfə hiss etmişəm. Doğrudur, bu illər ərzində mən heç bir vətəndaşla üz-üzə söhbət etməmişəm, bu mümkün də deyildir, fəqət yatab aparılarkən və işə gedərkən təsadüfən rast gəldiyimiz tək-tük adamlar bizə necə də kədər və təəssüflə baxır.

Bir hadisə heç yadımdan çıxmır. Bizi Komi MSSR-dən Urala yatab aparırdılar. Hansısa lap kiçik bir duracağın yanında mindiyimiz vaqonun təkəri xarab oldu. Bizi heç bir zaman xalqa göstərməyən, daima qapalı vaqonlarda gecə aparan və əhali yaşayan yerlərdən xeyli uzaqda saxlayan keşikçilər vaqonu qatardan açmaq üçün bizi yerə düşürməyə və başqa vaqonlara mindirməyə məcbur oldular.

Yolun qırağında 2 fəhlə qadın işləyirdi. Onlar bizi görcək əllərini işdən çəkib, bellərini düzəltdilər və bizi nəzərdən keçirməyə başladılar. Bu nəzərlərdə nə isə başqa bir şey, nəzarətçilərdə olmayan bir şey - bizə qarşı hüsn-rəğbət görünürdü. Bu baxışlar sanki səbr etməyə, daha dözümlü, daha iradəli olmağa çağırırdı.

Bu qadınlar, gəmidə gördüyüm matros, nəzarətçi və əsgərlərdən bizimlə yaxşı rəftar edənlər, bunlar hamısı onu göstərirdi ki, xalq bizi öz düşməni hesab etmir, əksinə, bizim halımıza acıyır.

Bütün bunlar özlüyündə çox xırda şeylər olsa da, lakin bizim xalqa və partiyaya inamımızın doğru olduğunu sübut edirdi.

İllər gəlib keçdi. Müharibənin 3 ili keçdi. Ordumuz Avropaya girdi. Çoxları, o cümlədən mən də bu ümidde idik ki, müharibənin qurtarması ilə əlaqədar olaraq dövlətimiz əfvi-ümumi verər, başqaları ilə birlikdə bizi də azad edər.

Təəssüf ki, belə olmadı. Nəinki biz buraxılmadıq, əksinə, həbs düşərgələri yenidən, özü də daha böyük bir sürətlə dolmağa başladı.

Yeni gələn siyasi dustaqların da "cinayəti" təxminən bizimki kimi qəribə idi. Lakin bunların arasında gənclər daha çox idi. Yeni gəlmiş siyasi dustaqların demək olar ki, əksəriyyəti Ukrayna, Belorusiya, Moldaviya, Pribaltika respublikaları və RSFSR-nin qərb rayonlarından olub müharibə dövründə işğal olunmuş zonalarda yaşayan yerli əhalidən ibarət idi. İşğal dövründə müxtəlif mülki idarələrdə: hesabdar, hakim, müəllim, mühəndis, katib, dilmanc, qaravulçu, dükandar və s. peşələrdə işləmişdilər.

Digər bir qismi zorla polis xidmətinə cəlb olunanlar idi. Bütün bu şəxslərin demək olar ki, hamısı imkan olan kimi partizanlara qoşulmuş və ya Sovet Ordusu sıralarına daxil olmuş, müharibənin axırına kimi döyüşlərdə iştirak etmiş, çoxlu igidliklər göstərmiş, əlil olmuş, müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşdular.

Bütün bunlar həmin şəxslərin istəmədən etmiş olduqları xətanı müəyyən qədər yüngülləşdirməli idi. Lakin nədənsə, hər yerdə tribunallar bir cür hökm çıxarırdılar - 25 il.

Başqa bir qisim siyasi məhbuslar - bunlar əsasən 18-25 yaşlı gənclər idi - müharibədən sonra heç bir cinayət etmədikləri halda həbs olunmuşdular. Bunları, əslində mövcud olmayan müxtəlif antisovet təşkilatlarda iştirak etməkdə, müxtəlif xarici ədəbiyyat oxumaqda, toplanışlar keçirməkdə təqsirləndirirdilər.

Hərbi əsirlər siyasi dustaqların içərisində çoxluğu təşkil edirdi. Onların arasında bütün xalqların nümayəndələri var idi. Bunların haqqında edilən zülm heç yerə-göyə sığışan şey deyildi. Əlində tüfəng vətəni müdafiə edəsən, sonra da səni "vətən xaini" adlandırırlar.

Qərb rayonlarından olan bir sıra məhbusların cinayət işi lap gülməli idi. Onları 1940-cı ilədək (yəni həmin rayonlar SSRİ tərkibinə qoşulanadək) maarif, tibb, inzibati və hərbi orqanlarda xidmət etdiklərinə görə həbs etmişdilər.

Yaşlı bir kişi olan Çervak deyirdi:

-Ay canım, axı mən nə biləydim ki, bizim yerlər Sovet ərazisinə qoşulacaq. Həm də ki, müəllim harada işləyər? - Məktəbdə. Mən də məktəbdə işləmişəm. İntəhası o zaman bizim yerdə başqa bir dövlət quruluşu var idi. Məgər bundan ötəri adamı həbs edərlər? Bizim günahımız nədir?

Doğrudan da, bizim MVD və MQB-nin bu illərdə həbs etdiyi adamların demək olar ki, hamısı vətənə və xalqa sədaqətli insanlar olduqlarına görə həmişə ancaq bu sualı verirdilər:

-Bizim günahımız nədir?

Müharibə qurtarana yaxın həbs düşərgələrində çoxlu dindarlar görünməyə başladı. Bunlar siyasi məhbus adlansalar da, əslində siyasətdən son dərəcə uzaq adamlar idi. Doğrudur, bunların

arasında katolik kilsəsinə mənsub olan olduqca mədəni və savadlı adamlar var idi. Lakin onlar da siyasətə qoşulmurdular.

Düşərgəyə qədəm qoyduqları ilk gündən etibarən onlar məhbusları dini təşkilata “Bratya İeqovi” (İeqov qardaşları) təşkilatına cəlb etməyə başladılar.

Bizdə heç bir kitab, qəzet və s. olmurdu. Fəqət bunlar nə üsullasa müxtəlif dini ədəbiyyat və hətta həmin təşkilatın Amerikada nəşr olunan “Armaqəddon” adlı aylıq məcmuəsini də əldə edərdilər. Bunlarda “İncil”in demək olar ki, bütün dillərə tərcüməsi var idi.

Çoxları kimi mən də uzun illər kitab görmədiyimdən, bu mətbuatla maraqlandım. Aman dostum! Bu “Armaqəddon” məcmuəsində nələr yazılır... Bu ki, həqiqi mənada sosializm quruluşuna zidd olan bir şeydir.

Bu təşkilatın üzvləri bir-birinə “qardaş” deyirlər. Onların yeganə vəzifəsi dini təbliğatdır. Bu şəxslərdən birisi latış keşişi Adonis mənimlə yanaşı yatırdı. O, çox qoca, mən isə xəstə olduğumdan bizə 1 ay dinclik vermişdilər. Bu 1 ayın ərzində biz bekar qalıb xeyli söhbət etdik. Adonis bütün var qüvvəsini sərf edərək məni mənsub olduğu dini təşkilata cəlb etməyə çalışırdı. Əvvəllər mən buna əhəmiyyət vermirdim. “Qoy nə deyir, desin” - deyə düşünürdüm. Lakin günlər keçdikcə onun təbliğatı məni bezikdirməyə, əsəbiləşdirməyə başladı. Mən əvvəl nəzakətlə, bir qədər sonra tündlüklə və ən axırda kobudluqla məndən əl çəkməyini xahiş etdim.

Qəribədir, bu insanda ən böyük təbliğatçılıq məharəti, nə böyük iradə var. Mən hətta onu ağır sözlərlə təhqir edəndə belə, üzündəki mülayimliyi dəyişmir, dilindəki şirin sözlər acısı ilə əvəz olunmur.

Afərin, bax təbliğatçı belə lazımdır: inandırmağı bacaran, sakit və iradəli.

* * *

Dostum! Məktubu qurtarmışdım ki, azərbaycanlı yoldaşlarımızdan biri təsadüfən düşərgənin içində öldü. O, qapıdakı odun qalağından odun ötürmək istərkən iri bir buz parçası gicgahına düşür və elə oradaca ölür.

Mən bu 9 il ərzində minlərlə yoldaşın öldüyünü görmüşəm. Biçərə məhbuslar payız milçəyi kimi hər gün 5-5, 10-10 qırılırdı. Lakin bu ölüm o birilərdən fərqlənir.

Məsələ burasındadır ki, İslam (ölən yoldaşımızın adı belə idi) istirahət günü öldü. Hamı düşərgədə idi. Meyidi gətirib baraka qoydular.

Aradan 5 dəqiqə keçməmiş nəzarətçilər gəlib onu aparmaq istədilər. Məhbuslar bir-birinin sözünü kəsə-kəsə xahiş etməyə başladılar ki, qoyun meyidi özümüz basdıraq. Nəzarətçilər çox dedilər, məhbuslar az eşitdilər, ələcsiz qalan nəzarətçilər rəisin yanına şikayətə getdilər.

Bu müddətdə bizim barakın ətrafına bəlkə 2000 adam yığılmışdı.

Yay olduğundan çöl o qədər də soyuq deyildi. Hamı danışır, çığırır, tüpürür və hətta söyürdü.

Rəis nəzarətçilərlə birlikdə gəlib bizə yaxınlaşdı. Keşiş Adonis irəli çıxıb:
-Vətəndaş rəis, - dedi, - icazə verin yoldaşımızı özümüz basdıraq.

Rəis kinayəli bir tərzdə:

-Qoca, - dedi, - axı ölən xristian deyil, məhəmmədidir. Ondan sizə nə yoldaş?

Keşiş aramla:

-Səhv edirsiniz, - dedi, - ölən adam həm insan, həm də siyasi məhbus olduğu üçün mənim yoldaşımdır. Dinin bura dəxli yoxdur.

Hər tərəfdən səslər ucaldı:

-Sağ ol, Adonis ata!

-Doğru deyirsən!

-Yoldaşımızı özümüz basdıracağıq!

-Ölüdən də qorxurlar ki, birdən qaçar.

Rəis vəziyyəti belə görüb bizi sakitləşdirməyə başladı:

-Yaxşı, yaxşı, niyə hay-küy qaldırmısınız? Mən bir söz demirəm. Amma gərək qabaqca ona həkim baxsın, akt bağlansın. Ondan sonra meyid sizin.

Məhbuslar razılıq etdilər.

Tezliklə sançastdan gələn həkimlər meyidi ciddi yoxlamadan keçirib akt bağladılar və çıxıb getdilər.

Meyid barakda qaldı. Yaxın yoldaşlardan başqa keşiş Adonis və keşiş Vasili ata da səhərə qədər onun yanında qaldılar. Səhər 12 nəfərlik mühafizə dəstəsinin müşayiətilə cənazəni çiynimizə alıb düşərgədən çıxdıq. Biz 6 nəfər idik. 4 nəfər nisbətən gənc olan yoldaş cənazəni aparır, keşiş Adonislə mən isə onların dalınca gedirdik.

Düşərgədən 2 km qədər aralanıb cənazəni yerə qoyduq. Yay olduğu üçün hər tərəf su idi. Qəbir qazmaq üçün hündür bir yer axtarıb tapdıq. Cavanlar qazmağa başladılar. Heç 2 çim qazmamışdılar ki, qazdıqları yer su ilə doldu. Bu dəfə başqa bir yerdən qazdılar. Yenə də həmin şəkildə oldu. 3-cü dəfə qazanda mühafizə dəstəsinin rəisi dedi:

-Nahaq yerə özünüzü incitməyin. Onsuz da burada hər yer sudur.

Biz qəbri qazıb qurtardıq, lakin o tamamilə su ilə doldu. Biz suyu götürüb atmağı təcrübə etdik. Lakin tezliklə nəticəsiz olduğunu gördük. Su hər yerdən bulaq kimi sızırdı. Əlacsız qalıb İslamın meyidini suyun içərisinə qoyduq. Üstünə bir-iki ağac şaxı düzüb torpaqladıq.

Sabahı gün erkən «qalx» zəngi çalınmadı, bizi işə aparmadılar.

Təxminən səhər saat 10-da silahlı əsgərlər zonaya doluşdular. Düşərgənin ortasına miz və stullar qoyuldu. Hamını oraya qovub, dövrəyə aldılar. Bir-iki dəqiqədən sonra düşərgə rəisi, kiçik işçilər və bir neçə tanımadığımız adam gəlib həmin mizin arxasında oturdu.

Gələnlərdən biri ayağa qalxıb:

-Qulaq asın, - dedi, - düşərgələrarası səyyar məhkəmə işə başlayır. Məhkəmə, düşərgə rəisi mayor Malovun yazılı izahatına əsasən dünən gündüz düşərgədə iğtişaş qaldırmağa çalışan məhbus Adonisin, məhbus Qorbatovski və məhbus Tağıyevin işinə baxmaq üçün toplanmışdır.

Məhbuslar arasında uğultu başladı:

-Bu nə deməkdir?

-O yazıqlar nə ediblər ki?

-Yəni ölünü basdırmaq da olmaz?

-Bizi bundan ötəri saxlamısınız?

Hakim əlindəki zəngi çaldı. Lakin zəngə baxan olmadı. Qıy-qışqırıqdan ağız deyəni qulaq eşitmirdi.

Hakimin işarəsi ilə əsgərlər havaya bir neçə güllə atdılar. Bu daha pis təsir bağışladı. Məhbuslar məhkəmə heyətinin üstünə hücum etdilər. Hakimler güclə başlarını götürüb qaçdılar.

Rəis qaça-qaça belə deyirdi:

-Ağılsızlar, bu sizə baha oturacaq.

Doğrudan da bu bizə baha oturdu. Aradan bir gün keçmiş, gecə vaxtı əsgərlər keşiş Adonisi, Qorbatovskini, Tağıyevi və daha iki nəfər məbusu xəlvətə yuxudan oyadıb apardılar.

Ertəsi günü tikənli məftillərin o tərəfində məhkəmə keçirildi. Bizi yenə işə aparmamışdılar, lakin bu dəfə aramızda içərisinə elektrik cərəyanı buraxılmış on bir qat tikanlı məftildən ibarət hündür hasar var idi. Biz məhkəmənin gedişini görür, lakin ona mane ola bilmirdik. Məhkəmə tələsik öz hökmünü oxudu: «Düşərgədə iğtişaş qaldırmağa çalışan siyasi məhbus Adonis, Qorbatovski, Tağıyev, Yanovski və Pavlov güllələnməyə məhkum edilir. Hökm yerində icra olunmalıdır.» Biz məftillərin bu üzündə özümüzü didib-tökür, çığırır, yalvarır, söyürdük. Lakin bunun heç bir mənası olmurdu - aramızdakı sədd çox möhkəm idi.

Məhkəmə katibinin hökmü oxuyub qurtarması ilə əsgərlərin atəş açması demək olar ki, eyni vaxtda oldu.

Bizim əziz yoldaşlarımız yerə sərildilər. Keşiş Adonis deyəsən yüngül yaralanmışdı. O qalxıb dizi üstə oturdu və məhkəməyə müraciətlə:

-Zülmün axırı yoxdur, - dedi.

Elə bu an bir neçə güllə onu təkrar yerə sərdi.

Düşərgə rəisi üzünü bizə tərəf tutub:

-Gördünüzümü? - dedi - hər hansı bir itaətsizlik üstündə sizinlə ancaq belə rəftar ediləcəkdir.

Biz baraklara dağılışdıq. Hamı bir-birilə küsülü imiş kimi susurdu.

Axşam oldu, hərə öz yerində büzüşüb yatdı. Gecənin qaranlığında, hamının yatmış olduğu bir zamanda 2 nəfər - yəhudi və gənc bir məhbus söhbət edirdilər. Yəhudi özünün kiçik məsləkdaşına darıxmamağı, səbr etməyi məsləhət görürdü.

-Həmişə qış ola bilməz, dostum, onun ardınca mütləq bahar gəlməlidir. Sən bilirsən ki, bizim illər uzununu çəkdiyimiz əziyyətlər hədəf getməyəcəkdir və gedə də bilməz. İndiki bu sakitlik səni qorxutmasın, bu tufandan əvvəlki bürküdən başqa bir şey deyil, mən inanıram ki, bu bürkü tezliklə sovuşub gedəcək və xalq haqqı nahaqdan seçəcəkdir. O zaman biz də bu əziyyətlərdən xilas olacaq və xalqımızla birlikdə xoşbəxt həyatda yaşayacağıq.

-Eh, - deyə onun müsahibi dolğun bədənli, girdə sifətli, qalın çatma qaşları olan qarayanız gənc köksünü ötürdü:

-Doğrusu sizin dedikləriniz nə qədər inandırıcı olsa da, mən yenə şübhə etməkdə davam edirəm. Sizin dediyiniz o xalq elə bir mənəgənə içərisində, elə bir qorxu içərisindədir ki, o çətin ki, haqqı nahaqdan seçə bilə.

-Elə demə, oğlum! Xalqı incitmək, qorxutmaq, ac saxlamaq mümkündür. Lakin xalq hər hansı bir şəraitdə haqqı axtarıb tapır. Dünyada xalqın ədalətliliyindən daha ədalətli olan bir qanun tapmaq mümkün deyil.

Bu zaman hiss olunmadan içəri girən nəzarətçi Baykov qocaya yanaşdı:

-Ey, qoca qarğa, sən hələ çoxmu qırıldayacaqsan? - dedi.

Qarayanız oğlan yəhudini müdafiə etmək məqsədilə:

-Bağışlayın, vətəndaş nəzarətçi, - dedi, - onu mən söhbətə tutmuşdum, başa düşmədiyim şeyləri aydınlaşdırmağı xahiş edirdim.

-Kəs səsini, çuçmek! Sənin qaralığına çox şey bilməkmi yaraşır (Molçi, çuçmek, mnoqo li polaqaetsə tebe znatğ s tvoey çernoy şkuroy)?

Qarayanız gənc cavab əvəzinə öz qüvvətli yumruğunu nəzarətçinin başına endirdi. Nəzarətçi vəhşiyənə bir səslə çığırdı. Onun səsinə qonşu barakları yoxlayan nəzarətçilər tökülüb gəldi. Barakdakılar da yerlərindən qalxıb gəldilər. Böyük bir dalaşma başladı. Qaranlıq içərisində kimin-kimi vurduğu bəlli deyildi. Lakin tezliklə müdafiə batalyonundan silahlı əsgərlər tökülüb gəldilər və şil-küt edilmiş nəzarətçiləri məhbusların əlindən alıb bayıra çıxartdılar. Dalaşma qurtarandan sonra hər kəs öz yerinə çəkilib uzandı və pıçiltı ilə olsa da, dalaşmanın nəticəsini və nə ola biləcəyini müzakirə etməyə başladılar.

Hamı nəzarətçinin haqsız olduğunu, onun məhbusları, xüsusilə qeyri-rusları təhqir etdiyini bilsə də, işin məhbusların xeyrinə qurtarmayacağını da bilirdi.

Səhər tezdən düşərgə müdafiə batalyonunun silahlı əsgərlərlə doldu. Onlar məhbusları bir-bir tüfəng qundağı ilə döyə-döyə baraklardan çıxarıb düşərgənin aralığına yığmağa başladılar.

Yəhudi küreyinə dəyən zərbədən yıxıldı və bir daha ayağa qalxmadı. Əsgər onun başına bir-iki tüfəng qundağı endirib ayağa qaldırmağa çalışdı.

İlk anda biz çaşıb qaldıq. Birdən yəhudinin ölmüş olduğunu görüb dəli kimi əsgərin üstünə atıldığımız.

Əsgərlər başımızın üstündən güllə atdılsa da, bu sanki həyəcan signalı oldu.

Bütün düşərgə bir-birinə qarışdı. Əli silahlı əsgərlər silahsız və zəif dustaqları amansızcasına döyməyə başladılar.

Bu vaxta qədər davaya qarışmayan o biri baraklar da bizə köməyə gəldi. Bu dəfə biz əsgərləri və nəzarətçiləri döydük.

Elə bu anda nəzarət postlarından pulemyot atəşi açıldı. Dörd tərəfdən bizi gülləyə tutdular. Cəmisi 2-3 dəqiqə ərzində sakitlik bərqərar oldu.

Bu pulemyot atəşinin nəticəsində 42 məhbus və 4 əsgər öldürülmüş, çoxları ağır və yüngül yaralanmışdı.

İnsan! Sən nə qəribə və mürəkkəb bir vücutsan. Sən həyat üçün doğulur, həyat üçün yaşayır və həyat üçün də ölürsən. Lakin vaxtsız öləndə adətən müəyyən bir məqsəd uğrunda ölürsən.

Ey insanlar!

Siz vətən uğrunda vuruşanları, quldurlara qarşı mübarizə aparənları və başqa qəhrəmanları əsrlər boyu yaddan çıxarmır, onlara nəğmələr, dastanlar qoşur, abidələr qoyursunuz.

Lakin, məhz siz insanların sədaqətli dostu olan, sizi ürəkdən sevən, sizin xoşbəxtliyiniz üçün çalışən və bu yolda canını qoyan bu adsız qəhrəmanları yada salacaqsınız mı?

* * *

Yazıçı Hüseyn Mikayılzadənin məktubları burada qurtardısı da, Ayaz bu məktubların arxasından sanki müəlliminin özünü görür, onunla söhbət edirdi.

O məktubun sonuncu sözlərini - «Bu adsız qəhrəmanları yada salacaqsınız mı?» sözlərini oxuduqdan sonra xəyalən böyük ustada müraciət edib:

-Bəli, əziz müəllim, - deyirdi, - yada salarıq. Sizin və yoldaşlarınızın son dəqiqələrinizə qədər sədaqətli olduğunuz xalq Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş dövründə edilmiş qanunsuzluqları aşkara çıxartdı və onun bütün zərərli nəticələrini aradan qaldırdı. Sizin çoxunuz həlak oldusa da, qalan yoldaşlarınız yenidən həyata qaytarıldı və indi bütün dünyada haqq, ədalət və sülh işi uğrunda əzmlə mübarizə aparırlar. Siz heç də adsız qəhrəmanlar deyilsiniz. Hamınızın təmiz adı bərpa edilmiş, adınızla çoxlu küçələr, parklar, klublar, məktəblər, teatrlar adlandırılmış, haqqınızda çoxlu əsərlər yazılmışdır.

Sizin son arzunuz da - məktublarınızın xalqa çatdırılması - yerinə yetirilmişdir.

Mənə elə gəlir ki, siz ölməmiş, bizimlə bir sırada addımlayırsınız. Siz, xalqımızın mətin, mübariz, adsız qəhrəmanları!

EŞİTDİKLƏRİMDƏN, GÖRDÜKLƏRİMDƏN YADIMDA QALANLAR

Bacım və qardaşım məni çətin vəziyyətə salıblar. Çünki, 1) özləri bu mövzunu yazandan sonra mənə də yazmağı təklif ediblər, 2) məndən nisbətən yaşlı olduqları üçün ailə tarixini daha yaxşı bilirlər.

Nə isə, çarə üoxdur, gərək mən də yazam.

Bəli, atamız Kərbəlayi Məmməd Məşhədi Cəfər oğlunun atası Tağılı, anası Şamaxı əhli olb. Atam mənim yadıma gəlmir, çünki o kənddə, mən şəhərdə yaşamışam və o vəfat edəndə 10 yaşım olub. Atamın ana qohumlarından dayısı oğlanları - Məşhədi Böyükağa (Tofiqin atası), Məşhədi Əliyusif (Məmədseyinin atası), Məşhədi Kazım (Ələsgərin atası), molla Hacağa (Ələkbər və

Süleymanın atası), dayısı qızları Badam bibi və Bgyükxanım bibini (Əliheydər anası) görmüşəm. Ata qohumlarımdan yalnız Məşhədi Cavadı görmüşəm. (O biriləri yadıma düşür).

Anamın atası Kərbəlayi Əliheydər Kərbəlayi Vəliyar oğlu əslən Ağsunun Garıs elatındandır, XIX əsrin təxminən 70-80-cı illərində atası ilə köçüb Şamaxıya gəlib. Garısın Curuğlu və Maşad Qanlı kəndlərində bəzi qohumabənzərləri qalıb. Babamın bir bacısı olub, uşaqları ölüb, Ağarza adlı bir qardaşı olub (İzzət bacının atası), o da çox cavan ölüb. Babamın anası da çox cavan ikən ölüb. Atası Püstə adlı bir arvad alıb.

Babamın babası Alı bəy olub və çar hökuməti bəyləri qeydə alarkən qorxub və deyib ki, mənim adım Alı bəy yox, Bəyalıdır.

Anamın anası Seyid Rübabə Mirağası qızı Şamaxının məşhur, dövlətli, ziyalı bir ailəsində anadan olub. (Babası Mirələsgər, ulu babası Mir Haşim). Anamızın dediyinə görə Seyid Rübabənin anası Zeyvənise xanım Şirvanın sonuncu Xanı Mustafa xanın qızı olub. (Məncə o, qızı yox, nəvəsi ola bilərdi)

Anamızın adını Zeyvənise qoyublar, lakin Böyükxanım çağırıblar, heç bir bacı-qardaşları yaşamayıb, hamısı körpə ikən vəfat edib.

Seyid Rübabə nənə ilə atamızın bacısı Şərəfnisə bibi yaxın dost olublar. Bu səbəbdən nənə onu evdə tərifiyləyib və qardaşı Mir Seyfullaya alıblar. (Sonralar Mir Seyfulla tez ölüb, bibimi kiçik qardaşı Mir Əsədullaya, o da öləndən sonra ən kiçik qardaşı Mir Kərimə alıblar.) Bibimin 2-ci ərindən 1 oğlu - Mirağa, 3-cü ərindən də bir oğlu - Mirabtalıb olub. Bibimizin nəvələri İranda Tehran, Kərəc və Məşhəd şəhərlərində, ABŞ, İngiltərə, İspaniya və s. yaşayırlar.

Seyid Rübabə ilə Şərəfnisənin dostluğu nəticəsində Şərəfnisə bibi öz yeganə qardaşına (atamıza) Seyid Rübabənin qızı Güllübəyimi alır, nişan verilir, lakin Güllübəyimi vəfat edir. Bu zaman anamız 4 yaşında olur. Şərəfnisə və Seyid Rübabə qohumluğu pozmamalı üçün səbrlə gözləyir və ana bir qədər böyüyəndən sonra onu atamıza verirlər.

Atamız anamızdan 17-18 yaş böyük olub. Hər ikisi ata-anasının əziz övladı, ərköyün böyümüş, "düşmə yerə sınırsan" olmuş, bəlkə elə bu səbəbdən də ömür boyu bir-birinə isnişə-uyuşa bilməmişlər.

Covet hakimiyyəti qurulan zaman atamız Tağılıya gəlir, burada Xeyri adlı bir qadınla evlənir, 5-6 il müxtəlif yerlərdə işləyir. 1927-ci ildə Ata, ana, Xeyri, Seyid Rübabə nənə, Əzizə və Məmməd daimi yaşamaq üçün İrana - Məşhəd şəhərinə köçürlər. Lakin atamız və xüsusilə Məşədi Xeyri bu yerlərin adətinə, dilinə, qaydalarına uyuşa bilmir, tezliklə əllərində olan az - para da qurtarır, narazılıq başlanır və 1928-ci ilin payızında Vətənə qayıdırlar.

Atamız və Məşədi Xeyri kəndə dönür, Tağılı camaatı köməkləşib bunlar üçün kərpic kəsir, 2 gözdən ibarət bir ev tikirlər. Ev kərpic olsa da kəndin ən gözəl evi idi: 2 gözdən ibarət, pəncərəsi, səkisi, damları və s.

İranda qayıdandan azca sonra Məşədi Xeyrinin oğlu olur və 3 gündən sonra ölür. Az sonra mən, Bakıda anadan oluram.

Ümumiyyətlə anamızın 7 övladı olub: Nurcahan (1919-da ölüb), Əzizə, Cəfər (1925-də ölüb), Məmməd, Əhməd, Validə (1933-də ölüb), Əliheydər (1934-də ölüb).

1928-ci ildən sonra atamız daimi olaraq Tağılıda anamız isə Bakıda yaşayıb. Məmməd 4-5 yaşından etibarən atamızın yanında qalıb, Əzizə və mən isə anamızın.

C. Məmmədquluzadənin "Xatiratımda" də yazdığı kimi ilk eşitdiyim (və uzun illər eşidəcəyim) söz "allahü əkbər", ilk gördüyüm şey - namaz qılınması olub. Evimizdə ancaq hədislər, rəvayətlər danışılır, möcüzələr, dini məsələlər şərh edilir, salavat çevrilir, şəkkakə, Yezidə, Şümrə, mütriklərə lə'nət deyilirdi və s. Bunlardan başqa boş vaxt qalmırdı, qalanda isə anamız öz atasının bəlalı məhəbbətindən, sonrakı talelərindən danışdı. O, ata-anasının görüşlərini, toylarını, həyatlarının bütün şirin və ağrılı günlərini elə dəqiqliklə, elə bir məharətlə təsvir edirdi ki, deyərdin elə həmişə onlarla yanaşı olub, danışdıqlarını öz gözləri ilə görüb, yanında saxlayıb. Anamızın öz ata-anası barədə danışdıqlarının çoxunu Əzizə və Məmməd öz yazılarında veriblər. Mən, onların da bildiyi kimi, lakin yazmadığı bir əhvalatı, Kərbəlayi Əliheydər baba ilə Seyid Rübabə nənənin toylarının səhəri günü olan bir hadisəni danışım: Toyun səhəri, günorta vaxtı babanın ögey anası (Püstə, yaşlı kəndli qadın) aş bişirir, üstünə öz bildiyi kimi qəlyə düzəldib tökür, iri bir qaba çəkib pərdə arxasında oturmuş bəy və gəlinə (pərdənin altından keçirərək), verir. Seyid Rübabə nənə dövlətli bir əsilzadə evində böyümüş qız olduğundan xərəyi bəyənmiş, lakin yeyir, fəqət qəlyənin içindən 4 bölünüb tökülmüş, iri-iri soğanları ayıraraq qaşıqla qabın qırağına qoyur. Əliheydər baba başa düşür ki, əgər analığı gəlinin belə hərəkətini bilsə, indidən evə danışmaq düşəcək. Odur ki, qəfildən soğanları ağızına basır və ürəyi bulansa da bir təhər udur.

Nənəmiz uşaq ikən (Şamaxıda) küçədə armud satan bərkdən deyir. "Armud var, armud. Batmanından batman yarım bəkməz çıxar". Nənə tez atasının yanına qaçır ki, bəs belə bir armud satırlar. Anası gülüb deyir : ay bala, 1 batman armuddan heç 1 girvənkə bəkməz çıxmaz. O, öz malını satmaq üçün tərifləyir.

Ümumiyyətlə anaya elə tərbiyə verilmişdi ki, o, heç kimin dediyinə şübhə etmir, yalan danışacağına inanmır, hər şeyə inanırdı. O, ümumiyyətlə, səsini ucaltmaz, etiraz etməzdi.

Evi dolandıran Seyid Rübabə nənə idi: ona çoxlu nəzir-niyaz verilirdi. Lakin bundan evdə heç nə saxlanılmır, bizdən kasıblara paylanırdı.

1935-ci ildə Seyid Rübabə nənə gizli yolla İrana, qardaşı uşaqlarına dəyməyə getdi. (Kərbəlayi Həcər adlı bir qadınla), lakin geriye qayıda bilmədi. Biz həm maddi, həm mənəvi dayaqdan məhrum olduq. Ana - xəstəhal, sənəti yox, yanında xırda uşaqlar.. Hər ayda, 2 ayda bir İrandan intizar, göz yaşı dolu məktublar gəlirdi. Ana çəş-baş olmuşdu. Evdən əvvəl yorğan-döşəyi, qədim padnos, lampa, qab-qacağı, sonra xalça-palazı və s. astarveşə (qapı-qapı gəzib köhnə-külə alanlara) su qiymətinə satıb bir təhər güzəran keçirməyə nail oldu. Lakin tezliklə ev boşaldı, nəse bir ciddi tədbir görmək lazım gəldi. Deyəsən, 1937-ci il idi. Ana qısamüddətli bağça müdiriəsi kursuna daxil oldu və 1938-ci ilin yazında kursu bitirdi. Göyçay rayonuna təyinat verdilər. Ana mənə də özü ilə götürüb qatarla Ucara, oradan furqonla Göyçaya gəldik. Bazarın yanında hamı ilə birgə biz də düşdük. Anam, faytonçu Abduləlinin evini soruşdu. O kişi Haccavadın qızı Həcərin əri idi. Kimsə tezəcə Abduləlini tapıb gətirdi, onun faytonunda evinə gəldik. Bağlı-bağatlı, geniş həyətlə, yaraşlıq ev idi. Arvadı Həcər bizi çox mehriban qarşıladı. Səhəri günü maarif şöbəsi ananı Yeniarx kəndində təzə açılan bağçaya müdirə təyin etdi. O birisi gün Abduləli bizi öz faytonu ilə gətirib bağçaya aşpaz və xidmətçi təyin edilən Zeynəb adlı bir qadının evinə qoydu. Zeynəbin əri və uşaqları vardı və elə təxminən ana yaşda olardı, kənddə şiə tərbiyəsinə mənsub yeganə qadın idi ki, əslən şamaxılı olub 1918-ci il qırğınında bura düşmüşdü və bu qadını məhz anaya görə bu işə qoymuşdular.

Bağça üçün stol, stul, çarpayı, yataq ləvazimatı, qab-qacaq əvvəlcədən gətirilib məscidin həyətinə yığılıbmış və bağça məscidin içində yerləşməli imiş. Ana bunu bilcək çox narahat oldu, hətta geri qayıtmaq istədi. Lakin növbəti gün kəndin əfəndisi olduğumuz evə gəldi və anaya dedi:

-Qızım, sən olsan da, olmasan da bu bağçanı orada yerləşdirəcəklər, bəlkə lap klub, yeməxana elədilər. Sən, görürəm ki, çadralı qadınsan, mənə dedilər ki, seyid qızısan, namaz qılan, quran oxuyansan. Heç narahat olma. Mən indicə gedib öz uşaqlarımı göndərəm, avadanlığı məscidə yığarlar. Sən də Zeynəblə birlikdə gəlib sahmana sal. Sabah tezdən işinə başla.

Əfəndi dediyi kimi də oldu.

Səhəri gün cındırından cin ürəkən 20 çağlı 5-6 yaşlı uşaq bağçaya gəldi. Bu əsil mənada "Danabaş kəndinin məktəbi" idi. Uşaqdan çox iri yaşlı adamlar anamın nə edəcəyinə və bağçanın nə demək olduğuna tamaşaya gəlmişdi. Ana heç tədbirini pozmadı, uşaqlara Sabir, Səhət, Şaiq və b. şerlərini söylədi. Onları həyətə çıxarıb "Qaçdı-tutdu", "Siçan-pişik", "Bənövşə" və s. oyunları öyrətdi.

Nahardan sonra uşaqlara nağıl danışdı. Ana o qədər təbii, sadə, şirin, həvəsli danışdı ki, yaşlı adamların çoxusu hər gün gəlib qulaq asırdı.

Ana uşaqlara mahnı öyrədirdi, sinədən gələn yapışıqlı səsilə "Durna", "Dovşan", "Keçi", "Göyərən göy çəmənlərim", "Quzu" və s. uşaq mahnılarını oxuyurdu. Uşaqlara 4 və 8 saylı hərəkətlər, sıra təlimi, qaçış, hündürlüyə və uzununa tullanma və s. öyrədirdi.

Hər bazar günü meşələrə meyvə yığmağa gedirdik. Onda Ucarla Göyçayın arası meşəlik idi:alça, gavalı, armud, əzgil, alma, zoğal və s. yığırdıq, vəhşi heyvan çox idi. Ana çox cəld idi; ən hündür ağaclara çıxıb qoz çırpırdı.

Xeyli lavaşana, quru turşu, qax, qoz və mət turşu düzəltmişdik, bir qədər yarma, quyruq yağı, yemiş qurusu və s. əldə etmişdik. Qış ehtiyatı idi.

Həmin yay Əzizə Gəncədə qiyabi pedaqoci texnikumda sessiyada idi. Bir dəfə yanımıza gəlib 1-2 gün qaldı.

Beləcə 5 ay keçdi. Ana darıxdı, payızda kənd şəraiti ağır oldu dözə bilmədi, və biz Bakıya qayıtdıq.

1937-39-Cu illərdə ana bir neçə 50-60 yaşdı arvada yasin, quran tapşırması, süfrə duası, müxtəlif mərsiyə, hədis və s. öyrədirdi. Bu arvadlardan Molla Püstə xüsusilə yadımdadır, çünki onun bizə gəlib-gətməyi uzun illər davam etdi. Molla Püstə və o biri arvadlar anadan çox yaşlı olduqları üçün ana onlara acıqlanmır, səsinə ucaltmır, bəzən bir cümləni 50-100 dəfə təkrar etməli olurdu. Ana nə qədər səbirli, təmkinli müəllim imiş!!! Molla Püstə tam savadsız olduğu halda onu arvad məclislərinin mollası vəzifəsinə hazırlamaq üçün yazıq ana nə qədər əzab çəkdi. Amma hər halda Molla Püstə, Əsbət Xanım, Xırda Xanım, Seyid Xədicə, Zivər və b. Şagirdləri məclisə çıxara bildi.

Zəif, xəstəhal ana evə az-çox qazanc gətirmək üçün çalışırdı. Onun müxtəlif fabrik-zavodlarda 8 saat ağır iş görməyə gücü çatmırdı. Odur ki, 1937-40-cı illərdə evlərdə müxtəlif ev arvadlarının üzünü alır, bununla da evə nəsə qazanc gətirirdi. Həmin illərdə bizim mənəvi dayağımız İzzət

bacı, maddi dayağımız Meşhədi Gövhər xala və Badam bibi idi. Allah onlara qəni-qəni rəhmət eləsin.

1938-ci ilin ortalarında eşitdik ki, Seyid Rübabə nənə ilə İrana getmiş Kərbəlayi Həcər gəlib. Ana, Gülsüm xanim xala və mən Kəlbə Həcərin Buynanski küçəsinin Müqtədir küçəsilə kəşişdiyi yerdə, aptekin üstündə olan evinə getdik. Əvvəlcə arvad üzə çıxmadı, uzun söhbətdən sonra aralığa gəldi, ana onu görcək qucaqlayıb öpdü, ağladı, anasını soruşdu. Kəlbə Həcər özünü bilməməzliyə vurdu, dedi ki, mən heç yana getməmişdim, nə də sənın ananı görməmişəm. Gülsüm xanim xala çox təmkinlə danışdı, and verdi, arvad dirəndi ki, mənı nə çək-çövürə salırsız? Mən evimdən heç yerə getməmişəm, nə də Seyid Rübabəni görməmişəm. Xülasə, arvad bizə heç nə demədi. Həmin vaxtlarda iranlı pasportu olanları İrana sürgün etməyə başladılar. Şəhərdə elə bir vanəfsa qopdu ki, deyərdin bütün şəhər matəmdədir. - kiminin qızı, kiminin bacısı iranlıda ərde idi, kimisi vaxtilə İran pasportu almışdı - indi məcburi şəkildə İrana gətməliydi. Cəmi 3 gün vaxt verilmişdi. Bizim tanıdığımız adamlardan Seyid Rübabə nənənin bacılığı Meşhədi Gülsüm, nənənin uzaq qohumlarından Kəbutər və əslən Tağılıdan, Tağı kişinin qızı Ağanisə ailəsi ilə (Əri Əkbər- Axanim əmdostunun qardaşı idi) gedirdi. Meşhədi Gülsüm xalanın Ərdəbilin hansısa bir kəndində qardaşı oğlu var idi, dürüst yerini də bilmirdi. Kəbutərin əri İsgəndər Kəbutərin şəklinin dalına adres yazmışdı, o şəkli də, Kəbutərin oğlu Abduləli üzünü çıxartmaq üçün apardı və müharibəyə gedərkən özü ilə birgə tələf oldu. Ağanisə və Əkbər isə məlum yerə gedirdi. Ana bunlara nə qədər qayğı göstərdi, nə qədər kömək etdi, bunlara və cəmi gedənlərə yalvarıb and verirdi ki, imkan edib ananı görün, deyin ki, qayıdıb gəlsin. Dalanımızdakı 3 həyətdə 10 ailə yaşayırdı. Hər axşam (aprel-sentyabr ayları) Məlik əmi dalanın ağzında səkini süpürüb su çiləyər, hərə bir palaz gətirib döşəyər, kimi çay, kimi tum, ucuz konfet, bəzən halva, dolma və s. Kimi xörəklər gətirər, azacıq söhbətdən sonra Əziz əmi nağıla başlayardı. Ən çox danışdığı "Ceyfəlmülk", "İbrahimin nağılı", "Bağdagül", "Məlikməmməd", "Yetim Əmrah" və b. idi. Çox maraqlı, canlı danışardı. Sonralar (bu nağıllar çap ediləndə) bildik ki, çoxusunu özündən quraşdırırmış. Bəzən də öz həyatından (əslən Cənubi Azərbaycandan idi) elə qəribə, ağlasığmaz əhvalatlar danışdı ki, adamın ağzı açıla qalırdı: guya xan oğlu imiş, brilyantdan, yaqutdan, almazdan dişləri var imiş. Hədsiz gözəl olduğu üçün küçədən keçməyə imkan tapmırmış- hamı tamaşaya çıxırmış.

Qəribədir, o mənəvi və maddi sıxıntılıq illərində hər il mayın 2-də Yasamala gəzintiyə çıxardıq - bütün dalan əhli birlikdə. Nəzərə alın ki, Sovet küçəsindən o yana nəqliyyat yox idi. Biz vedrələrlə su, samovar, odun, yemək şeyləri, palaz, döşəkçə və s. aparır, gün batana qədər çöldə olurduq.

Oktyabr və May bayramlarında İzzət bacının nəzarəti altında beşmərtəbənin altına gedir, oradan keçən nümayişə baxırdıq. Axşam İzzət bacı bizi tramvaya mindirib binaların üstündə yanan işıqları göstərirdi.

İnsanlar bir-birinə o qədər mehriban, qayğıkeş idi ki, mən o rəhmətlikləri "əmi", "xala" adlandırır, tez-tez ruhlarına yasin oxuyur, salavat çevirirəm. Aqlım kəsəndən evimizi yığıncaq yeri görmüşəm ərindən, oğlundan küsən, hökumətdən qaçaq düşən, xəstə olub Bakıya müalicəyə gələn, bazarlığa gələn mütləq gəlib bizdə qalırdı. Əvvəllər Seyid Rübabə nənə, sonra isə ana bunlara əncam çəkir, həkimə, bazara aparır, bərişdirir, yedirirdi. Evimizdə Garısdan Curuğ kişi, Tağılıdan Fərrux, Tavadan Əlməmməd, Qəfərlidən Göyçək, Maşad Oruc və b. aylarla qalıb müalicə olunurdu.

1938-ci ilin payızında Maşad Oruc bizdə vəfat etdi. Yanında adamı yox idi. Yazıq ana məcbur olub onu Çəmbəkənd qəbristanlığında dəfn etdiridi. Bunun kasıb, cavan qadın üçün nə qədər çətin olduğunu təsəvvür etmək də ağırdır.

Həmin illərdə məscidlər bağlandığı üçün evimiz təkyə yeri olmuşdu - mərsiyə deyilir, hədislər danışılır, quran, yasin oxunur, ehsan verilirdi. Ev də, həyət də "məscid arvadları" ilə dolu olurdu, çox vaxt yatmağa da yerimiz olmurdu.

Bax, biz belə bir şəraitdə yaşamışıq.

Lakin nəinki evdə, həyətdə, hətta dalanımızda belə hamı- İzzət bacı, Gülsümxanım xala, Məlik əmi, Xeyransa xala və b. bizi düzlüyə, təmizliyə, elm oxumağa, yaxşılığa dəvət edir, qoruyurdu. Onsuz da bizim küçəyə çıxmaq, tində durmaq, məhlədə söhbət etmək, "küçə uşaqları" ilə oynamaq hüququmuz yox idi. Məktəb - ev - məktəb - işimiz və yolumuz bu idi.

Nənəmiz kimi anamız da çox əliaçıq adam idi. Kəndlərdən gələn nəzir və payı (yağ, pəndir, yumurta, yarma, qatıq və s.) təcili olaraq xırda boşqablara yığar, və bizi məcbur edib bizdən kasıblara qapı-qapı paylatdırardı. Anamız "əlsiz-ayaqsız kömək etməli" prinsipini əsas tutaraq bizi tək-cə özümüz və İzzət bacı üçün deyil, qonşular üçün də su gətirməyə (azı 500 m məsafədən), çörək, neft almağa göndərirdi.

Şəxsən mənəm o illərdə (hələ lap çox sonralar da) təzə paltar geydiyim yadıma gəlmir. Hansısa köhnə-külədən ana mənəmçün "təzə" paltar tikir, papaq düzəldirdi. Yeməyimiz də belə Tək-cə özümüzçün oturub çörək yedikimiz hallar olmayıb; kimsə, ya uzaq yerli qonaq, ya da hansısa bir məscid arvadı boğazımıza orta qayıb, qabımıza qoyulan küftə, ət, dolma və s. müxtəlif üsullarla götürülüb, bunlara verilib.

İndi, üstündən 60-65 il keçəndən sonra da mən nənə və anamızın bu qeyri-adi hərəkətlərinə, bu ideal insanlıq duyğularına ad verə bilmirəm, axı bizim özümüzün heç bir gəlir mənbəmiz olmadığı, yalnız nəzir - niyazla dolandığımız o illərdə saysız-hesabsız yiyəli və yiyəsiz bədbəxtlərə, dövlətin dilənçi etdiyi, sərgərdan adamlara, əsil fanatik olan insanlara kömək etməyə, onlara mənəvi və maddi dayaq olmağa ixtiyarımız var idimi? Özümüzü narahət, yuxusuz, yarıac qoyub başqalarına kömək göstərməkdə haqlı idikmi? Axı bizim evə gələn nəzir və paylar bizim gen-bol dolanacağımıza kifayət edərmi? Nə üçün, hansı amal, hansı ideya xatirinə nənə və onun müti qulu olan ana həm özlərini, həm də bizi başqalarına xidmət etməyə, əlindəki sonuncu tikəsini özgələrə verməyə vadar edirdilər? Axı nənə və ananı bu işə təhrək edən yox idi! Bəs insanlara bu qədər rəhm, səxavət, əl yetirmək hissi hansı tərbiyənin nəticəsi idi? Elə bu tərbiyənin nəticəsi deyilmi ki, biz indi də insanlara təmännəsiz xidmət edir, "çox sağ ol" kəlməsini də eşitmək istəmirik?

Bəli, məhz bu tərbiyənin nəticəsidir ki, biz həyatda alışan imarətlər, qızıl-gümüşlər toplaya bilmədik. Lakin nənə, ata və anamızın adından heç də geri olmayan ad-san, şöhrət qazandıq. Adımız hər yerdə hörmətlə çəkildi. Övladlarımız da yaxşı oldu: sənət sahibi, ev-eşik sahibi, özünə görə hörməti və dolanacağı.

Ömür keçir, bəlkə də keçib... Bu gün geriyə, 60-65 il əvvələ nəzər salanda görərem ki, nənə, ata və anamız deyəsən elə düzgün yol tutublarmış. Həyatın mənası insanlara xidmətdə, tərbiyəli övladlar yetişdirməkdə imiş.

KİTABA LAP SON SÖZ VƏ MİNNƏTDARLIQLAR...

Bu gün Əzizə ananın 80 illiyi ərəfəsində mənə əziz olan bu üç İnsanın –bacı və iki qardaşın əsərlərini bir yerə – bir mövzu ətrafına yığib çap etdirmək imkanından məmnunam. Hər birinin şəxsiyyəti, elmi və pedaqoji fəaliyyəti, yaradıcılıq və istedadları qarşısında bir övlad kimi və daha çox isə bir Azərbaycanlı kimi baş əyirəm. Bu İnsanlarla yanaşı yaşamaq, övlad, dost, yoldaş olmaq, onların çox müxtəlif və keşməkeşli həyat təcrübəsini öyrənib ondan bəhrələnmək səadəti mənə qismət olub. Mən bir də bu gün ona görə məmnunam ki, bu kəslərə öz sağlıqlarında azacıq da olsa bir kiçiklik etmək imkanında olmuşam. Mənim onlardan əxz etdiyim və həyat fəlsəfəmə çevrilmiş - «hər kəsə nə yaxşılıq, nə qulluq etmək istəyirsənsə sağlığında et» dir. Bunu da həmişə əsas tutmağa çalışmışam.

Bu ağılim kəsən ən azı 25 ildə Əzizə ananın gündəlik yazdıqlarını həmin gün oxumaq, ev tənqidçisi olmaq vəzifəsi və məsuliyyəti mənim üzərimdə olub. Yəqin ki, Ananın əsərlərinin bu qədər amansız tənqidçisi hələ olmayıb. Bu gün bu kiçik son sözdə onların həyat və ya yaradıcılığı haqqında bir fikir yürütmək məsuliyyətini öz üzərimə götürmək fikrində deyiləm. Nə qədər ədəbiyyata yaxın olsam belə, riyaziyyatçı-neftçi olduğum yadımdadır və bacım Kəmalənin bu çox qısa, amma yanıqlı müqəddiməsindən sonra bir söz deməyə cürətim çatmaz.

Son vaxtlar zaman-zaman Vətəndən uzaq olsam belə, hər dəfə geri döndükdə Əzizə ana ilə söhbətləşmək - Əzizə ananın həyat yoldaşı və hər iki qardaş itkisindən dolayı yanında olmaq, ona həyan durmaq, yazdıqlarına həm öz yerimə, həm də qardaşları əvəzində də ilk tənqidçi olmaq, yeni mövzuları müzakirə etmək, Tağlı qəbristanına gedib onların ruhuna dua oxumaq, heç olmasa məzar daşlarınıza söykəyib «Siz»lə söhbətdən edib, dərdləşmək əsas məqsədim olur.

Hələ 10-15 il əvvəl mən ailə şəcərəsi düzəltməyə çalışanda və onların hər birindən ayrı-ayrılıqda «ailə tarixçəsi» yazmağı xahiş etdikdə heç də bilməzdim ki, Məmməd və Əhməd qardaşları bizi bu qədər vaxtsız tərk edəcəklər. Mən bir onu bilirdim ki, nə qədər yaxın olsalar da, əqidə, amalları bir olsa da, həyata baxışları fərqlidir. Üçündə də eyni olan başlıca xarakter - müstəqil düşünmək, müstəqil fikir yürütmək, öz sözünü qorxmadan demək olub. Dövrünün ruhuna uyğun olmayıb bu xasiyyətləri. Bunun belasını, acısını zaman-zaman çəkiblər: Əzizə ananın ilk kitabı yandırılıb, o üç dəfə Universitetdən qovulub... Əhməd əmini isə «xalq düşməni» damğası ilə Sibir həyatı, ruhi xəstəxana palatası gözləyib, kitabı yandırılıb, ikisinin də doktorluq dissertasiyaları birinci dəfə ləğv edilib.

Hər üçü də böyük şəhər Bakıda anadan olub boya-başa çatmalarına baxmayaraq, qardaşlar həyatlarının böyük hissəsini və sonunu bu kiçik kəndlə bağlayıblar. Şəhərdə elmlər namizədi, doktor – professor olublar, şəhər dəbdəbələri, intriqaları və nələr nələr ... onları qaçırdıb buradan – səmimiyyətə, sadəliyə, təbiətə, lap sadə kəndli həyatına.

Onların xarakterində eyni olan başqa bir cəhət isə xalqını ürekdən sevmək, onun ziyalanması üçün əlindən gələni etmək, müəllim-pedaqoq olmaq, Azəri balalarına dilini, tarixini, kimliyini, mənliliyini aşılamaq idi. «Sən tarix boyu kölə olmamısan, müstəqil yaşamısan və yaşamalısan. Oyan! Qalx, öz müstəqilliyini qaytar!» - olub verdikləri dərslərin əsas qayəsi. İstər Əzizə ananın yazdığı tarixi əsərlər, istər Məmməd və Əhməd qardaşlarının yazdığı elmi məqalələr, eləcə də ara-sıra yazdıqları şerlərin əsas məqsədi həmişə buna xidmət edib. Üçü də sinifə girib dər

deməyi, müəllim olmağı özlərinə ən şərəfli vəzifə sayıblar. Bu gün Əzizə ananın (heç bir ehtiyacı olmadığı halda!) 79 yaşında universitetə dərsə getmək həvəsi və getməsi buna çox əyani sübutdur.

Son günlərdə internetdə «Əzizə Cəfərzadə» kəlməsi yazıb dünya kompüter sistemində axtarış etdim. Kompüterin ilk tapdığı «eurasianet.org» səhifələrində Azərbaycan haqqında tədqiqat - məqalədə oldu. Sovet dövründə Azərbaycan mədəniyyəti haqqında qısqanclıqla verilən düz 6 cümləlik bir hissədə (Stalin, Xruşşov dövrü və 1970-80-cı illər) son cümlə belədir: Under Aliyev's first regime, publication of some mildly nationalist pieces was allowed, including serialization of Aziza Jafarzade's historical novel Baku 1501. «Əliyevin birinci hakimiyyəti dövründə, Əzizə Cəfərzadənin tarixi romanlar ardıcılığına çevrilmiş «Bakı 1501» əsəri daxil olmaqla, bir neçə yumşaq milliyyətçi əsərlərin çapına icazə verilmişdi».

Əlbəttə ki, bu əsəri mən dəfələrlə oxumuşam və orada bir dənə olsa milliyyətçi (yumşaq və ya sərt) bir element tapmamışam. Göründüyü kimi Əzizə ananın millət sevgisinə milliyyətçi damğası vurmağa çalışan «dost»ları çoxdur. Mən belə hesab edə bilmərəm ki, bu özü də ona verilən böyük qiymətdir.

10-15 il əvvəl bir də onu bilməzdim ki, həyəsinin ailə «sandıqçası» üçün yazdığı 20-25 səhifəlik bu qeydlər bir gün «Rübabə Sultanım» kimi bir romanın yazılmasına səbəb olacaq. Nə yazıq ki, bu gün qardaşlar «Rübabə Sultanım» kitabının yazılmasının şahidi olmadılar. Mən əminəm ki, onların hər biri 10-15 səhifəlik iradları və fikirlərilə Bakıya gələcəkdilər ... Bir neçə günlük mübahisələr başlayacaqdı ... Bunu da onların əvəzinə biz etməli olduq.

Əlbəttə ki, bu əsərlər tam bioqrafik deyillər. Böyük bir hissəsi yazıçı təxəyyülünün məhsuludur və keçməkeşli həyat təcrübəsindən bəhrələnərək XX əsr Azərbaycan tarixinə, onun düyünlü, qadalı nöqtələrinə bir ailə timsalında baxışdır, şərlər isə ona poetik əlavələrdir. Şübhəsiz ki, bu əsərlər XXI əsr gəncliyində XX əsr Azərbaycan tarixinin «qara səhifələri» haqqında düzgün və obyektiv təsəvvür yaratmağa imkan verəcəkdir. Bundan əlavə bu iki qardaşın bacı üçün və eləcə də bacının qardaşlar üçün nə etmək lazımdır örnəyi çox faydalı olacaqdır.

Minnətdarlıqlar:

- ilk növbədə Əzizə anaya bu gün 79 yaşında böyük enerji və çalışqanlıqla məni sındırmadan bu əsəri çətin bir şəraitdə, gözündə cərrahiyyə əməliyyatı ərəfəsi və ondan sonra, yazmasına və mənə bu kitabı çap etdirmək imkanı verdiyinə görə,
- Əzizə ana ilə yanaşı yaşamaq, səhhəti keşiyində durmaq, qayğısını çəkmək kimi məsuliyyəti mənimlə bölüşən və çox vaxt böyük hissəsini öz üzərinə götürən həyat yoldaşım Səadətə, qızlarım – Nəsrin və Aydana,
- bacımız Kəmaləyə bu kitabın redaktəsi işini öz üzərinə götürdüyünə və onun işıq üzü görməsi üçün çəkdiyi zəhmətə görə,
- bu kitabın mətnini, maqnitafon lentlərindən qırıq-qırıq hissələri, şübhəsiz ki, böyük çətinliklə, səbr, qayğı və məhəbbətlə, kompüterdə yığan Aidə xanıma,
- çap işlərinin təşkilində yaxından iştirak edən dostlarım Fəxrəddin və Rafiqə.

Turan

***London, Böyük Britaniya,
Noyabr 2001***

*Mənbə: AZERİ.org, 2003
Veb direktor: Betti Bleyer
Veb üçün hazırlayan: Arzu Ağayeva
Veb master: Ülviyyə Məmmədova*